

πλήρωσε πρῶτον τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Δαφνηφόρου Ἀπόλλωνος, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται τὰ ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Χαλκίδος σπουδαιότατα ἀρχαῖα ἀγάλματα, ἠρεύνησεν ἔπειτα ἀρχαῖον ὕδραγωγεῖον, τὸ ὅποιον ἐκ τοῦ κέντρου τῆς πόλεως ἔφερεν ὕδωρ εἰς οἰκοδόμημά τι ἀπέχον ἑκατὸν μέτρα ἀπὸ τοῦ ναοῦ, ἔσκαψεν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ἐρετρίας καὶ ἀπεκάλυψε διάφορα ἰδιωτικά οἰκήματα, τελευταῖον δὲ ἠρεύνησε σπήλαιόν τι κείμενον 1 1/2 ὥραν μακρὰν τῆς πόλεως, ἐν τῷ ὁποίῳ εἶχον εὑρεθῆ ὑπὸ χωρικῶν λίθινά τινα ἐργαλεῖα καὶ προϊστορικὰ ἀγγεῖα· ὁμοίων ἀγγείων τεμάχια εὔρε καὶ ὁ ἴδιος, πιθανὸν δὲ εἶναι, ὅτι τὸ σπήλαιον ἐχρησίμευσεν εἰς τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ὡς τόπος λατρείας.

Βορειότερον τῆς Βοιωτίας, ἐν Φωκίδι, ὁ ἔφορος κ. Σωτηριάδης ἐξεκολούθησε τὰς δοκιμαστικὰς σκαφὰς ἐν τῷ προϊστορικῷ συνοικισμῷ τῆς Ἀγ. Μαρίνης, περὶ οὗ ἔγινε λόγος καὶ ἐν τῇ περυσινῇ λογοδοσίᾳ. Ὡς δὲ προεβλέπομεν τότε, τὰ πορίσματα τῆς νέας ἐρεύνης ὑπῆρξαν πολλοῦ λόγου ἄξια. Ἐκ δύο βόθρων, οἵτινες ἐσκάφησαν ἐπὶ τῆς ὑψίστης ἐπιφανείας τοῦ συνοικισμοῦ, ἐβεβαιώθη, ὅτι τὰ γνωστὰ γραπτὰ νεολιθικὰ ἢ, κατὰ τὸν κ. Σωτηριάδην, χαλκολιθικὰ ἀγγεῖα ἀπαντῶσιν εἰς τὸ κατώτατον στρώμα τῆς ἐπιχώσεως, τὸ ὅποιον ἔχει πάχος 3 1/2 μέτρων· κατόπιν ἔρχεται ἄλλο στρώμα τοῦ αὐτοῦ πάχους περιέχον ἀγγεῖα τοῦ πρῶτου χαλκοῦ αἰῶνος, καὶ τρίτον ἀκολουθεῖ τὸ μυκηναϊκὸν στρώμα. Παρεντίθεται ἄρα μεταξὺ τῶν νεολιθικῶν ἢ χαλκολιθικῶν ἀγγείων καὶ τῶν μυκηναϊκῶν μακρὰ χρονικὴ περίοδος, ἡ τοῦ πρῶτου χαλκοῦ αἰῶνος, καθ' ἣν ἐσχηματίσθη ἐπίχωσις πάχους 3 1/2 μέτρων. Ἐκ τούτου δὲ καὶ ἐκ παραβολῆς πρὸς τὴν κεραμεϊκὴν τῆς Κρήτης συμπεραίνει ὁ κ. Σωτηριάδης, ὅτι τὸ τέλος τοῦ νεολιθικοῦ ἢ χαλκολιθικοῦ αἰῶνος ἐν Φωκίδι πρέπει

νὰ τεθῇ περὶ τὰ μέσα τῆς τρίτης πρὸ Χρ. χιλιετηρίδος. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο συμφωνεῖ τελείως πρὸς τὰ πορίσματα τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ γενομένων πρὸ τινων ἐτῶν ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας ἀνασκαφῶν, πόσον δὲ μεγάλη εἶναι ἡ σημασία αὐτοῦ διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ἀρχαιοτάτης ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῇ βορειοτέρᾳ Ἑλλάδι, εἶναι περιττὸν νὰ ἐξάρωμεν ἐνταῦθα.

Ἐν Θεσσαλίᾳ ἐργάζεται ἀπὸ ἐτῶν, ὡς εἶναι γνωστόν, ὁ ἔφορος κ. Ἀρβανιτόπουλλος, ὅστις κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐνήργησε δαπάναις τῆς Ἑταιρείας τρεῖς ἀνασκαφάς. Ἐν Γόννοις ἐξηκολούθησε τὴν ἔρευναν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ εὔρε περὶ τὰς 25 νέας ἐπιγραφάς, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ἀγαλμάτια πῆλινα, χαλκᾶς τινας πόρπας κ.τ.τ. Ἐν Σέσκλῳ ἀνέσκαψε πέντε τάφους γεωμετρικῆς ἐποχῆς περιέχοντας πῆλινα ἀγγεῖα, λίθινα σφονδύλια, χαλκᾶ μαχαίρια, δακτυλίους καὶ ψέλια ὁμοίως χαλκᾶ καὶ ψήφους περιδεραίων ἐξ ὑαλομάζης. Ἐν Δολοπίᾳ δέ, ἐπὶ τοῦ ὄρους Ἰτάμου καὶ παρὰ τὸ χωρίον Δρανίστα, ἐκαθάρισε θολωτὸν τάφον, ἐν ᾧ εἶχον ταφῇ τριάκοντα καὶ εἰς νεκροί· τὰ κτερίσματα αὐτῶν εἶναι μεγάλα τινὰ πῆλινα γεωμετρικὰ ἀγγεῖα, ἐν μικρὸν ὀστέινον ἀγγεῖον φέρον χρυσοῦν περίβλημα, θῆκαι μαχαίρων ὀστέιναι μετ' ἐγγεγλυμμένων παραστάσεων, τετράγωνα μικρὰ ὀστέινα κοσμήματα φέροντα ἐγγλυφον σφίγγα, λίθοι μετ' ἐγγλύφων ζώων, χρυσαῖ σφραγίδες μετ' ἐγγλύφων παραστάσεων καὶ ἄλλα τινὰ μικροτέρας ἀξίας πράγματα. Καθόλου δυνάμεθα ἐκ τῆς ἐκθέσεως τοῦ κ. Ἀρβανιτοπούλλου νὰ εἰκάζωμεν, ὅτι τὰ κτερίσματα τοῦ πλουσίου τούτου τάφου ἔχουσιν μεγίστην σπουδαιότητα διὰ τὴν γνῶσιν τῆς τόσο σκοτεινῆς ἀκόμη ἐποχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουσιν.

Ἐν Πελοποννήσῳ ἔγιναν ἀνασκαφαὶ ὑπὸ τῶν ἐφόρων κυρίων Ῥωμαίου, Οἰκονόμου καὶ Κυπαρίσση.

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΝ ΦΩΚΙΔΙ

Ὁ συνοικισμὸς τῆς Ἀγίας Μαρίνης.

Ἡ ἐν Φωκίδι ἀνασκαφικὴ ἐργασία τοῦ ἔτους τούτου εἶνε ἐξακολούθησις τῆς πέρυσιν ἐν τῷ προϊστορικῷ συνοικισμῷ τῆς Ἀγίας Μαρίνης ἀρξαμένης (ἴδε *Πρακτικά* τοῦ 1910 σελ. 163 ἐ.). Κατὰ τὸ αὐτὸ καὶ πέρυσι σύστημα ἀνέσκαψα βόθρους εὐρεῖς, ἀλλὰ νῦν διήκοντας διὰ παντὸς τοῦ πάχους τοῦ γηλόφου μέχρι τοῦ παρθένου ἐδάφους, ὅπερ ἐν τινι τοῦλάχιστον σημείῳ εὔρον κείμενον $8\frac{1}{2}$ μέτρα ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην γεωργουμένην ἐπιφάνειαν. Θὰ προετίμων, ἐννοεῖται, τὴν ἀνόρυξιν εὐρείας τάφρου διηκούσης ἀπὸ τοῦ ἐνὸς μέχρι τοῦ ἄλλου ἄκρου τοῦ συνοικισμοῦ κατὰ τὸ ἐξ ἑκατὸν περίπου μέτρων πλάτος αὐτοῦ, ἢ καλλιτέρον: τὴν ἀνασκαφὴν εὐρέος τμήματος τῆς ῥάχews πρὸς παρακολούθησιν τῶν ἀμέσως σχεδὸν ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν ἀναφαινομένων λιθίνων τοίχων προμυκηναϊκῶν κατοικιῶν καὶ περισυλλογὴν τῶν εἰς τὰ αὐτὰ ἀγγεῖα ἀνηκόντων ὀστράκων, καθόσον ταῦτα πολλάκις εἰς ἱκανῶν μέτρων ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν εὐρίσκονται διεσπαρμένα. Τὸ πλεονέκτημα τοῦτο βεβαίως δὲν παρουσιάζουν οἱ κατ' ἀνάγκην πρὸς τὰ κάτω βαθμηδὸν στενούμενοι βόθροι. Καὶ ἡ ἐξαγωγή δὲ τῶν χωμάτων ἐκ τῶν τοιούτων ὀρυγμάτων διὰ τῶν συνήθων ζεμπιλίων ἀπὸ τῶν μεταξὺ τοῦ 3^{ου} καὶ τοῦ 8^{ου} ἢ 9^{ου} μέτρου διαστρώσεων παρέχει μεγάλας δυσκολίας. Ἀλλὰ πρὸς τοιαύτην ἐργασίαν ἦσαν ἀνεπαρκῆ τὰ φέτος διατεθέντα χρηματικὰ μέσα.

Ὅπωςδὲποτε καὶ οἱ βόθροι παρέσχον σαφεῖ τεκμήρια

τῆς διαδοχῆς τῶν διαφόρων εἰδῶν τῆς κεραμικῆς κατ' ἀναδρομὴν ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων μέχρι τῆς πρώτης ἐποχῆς, καθ' ἣν ἄνθρωποι, καταλιπόντες ὀφθαλμοφανῆ εἰς ἡμᾶς τῆς διαβάσεώς των τὰ ἔχνη, ὥκησάν ποτε ἐνταῦθα.

Ὁ πρῶτος κατὰ τὴν δυτικὴν τοῦ συνοικισμοῦ πρόσβασις, σχεδὸν εἰς τὸ ἡμισυ τοῦ ὕψους τοῦ γηλόφου, ἀνορυχθεὶς βόθρος ἔφερεν εἰς φῶς ἀμέσως ὑπὸ τὸ γεωργούμενον νῦν ἔδαφος — μεστὸν τουρκικῶν μόνον καὶ νεωτάτων ὀστράκων — τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Χαιρωνείας καὶ Δραχμανίου γνωστά, ὑπὸ λιθίνων ἐργαλείων καὶ λεπίδων ὀφιδιανοῦ συνοδευόμενα « νεολιθικά » ἀγγεῖα πάντων τῶν εἰδῶν ἐκείνων, τὰ ὁποῖα περιέγραψα ἐν τῇ *Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι* τοῦ ἔτους 1908 σελ. 63-96. Τὸ στρῶμα τοῦτο ἀπεδείχθη ἐνταῦθα ἔχον πάχος 5 μέτρων. Ἡ πρώτη δὲ ἐπὶ τοῦ παρθένου ἐδάφους διάστρωσις εὐρέθῃ κειμένη 3 περίπου μέτρα ὑπὸ τὴν νῦν ἐπιφάνειαν τῆς πέριξ τοῦ συνοικισμοῦ πεδιάδος, ποταμοχώστου κατὰ τὸ μέρος τοῦτο. Ὁ Κηφισὸς ῥέει σήμερον ἐν περίπου χιλιόμετρον ἀπωτέρω πρὸς νότον. Ἀλλὰ πολὺ ἀρχαία, παναρχαία μᾶλλον, κοίτη τοῦ ποταμοῦ παρατηρεῖται ἀμέσως ὑπὸ τὸν συνοικισμόν, πεπληρωμένη νῦν ἰλύος καὶ ἄμμου, καλλιεργουμένη δὲ καὶ βαμβακόφυτος τὸ πλεῖστον. Ἡ κοίτη αὕτη φέρει ἔτι τὸ ἀπὸ τῶν τουρκικῶν χρόνων παραδοθὲν ξενικὸν ὄνομα « Ποτόκι », ὅπερ σημαίνει ῥεῦμα. Ὅντως δὲ καὶ σήμερον ἔτι, κατὰ μακρὰς περιόδους, ἐν καιρῷ πλημμύρας τὰ ἐκ τῆς νῦν κοίτης τοῦ ποταμοῦ ὑπερχελοῦντα ὕδατα εἰς ταύτην τὴν παναρχαίαν κοίτην εἰσρέουσι καὶ τὸν πέριξ τύπον κατακλύζουσιν, ὥς τοῦτο συνέβη φέτος κατὰ τὴν ἐκτάκτως μεγάλην πλημμύραν τῆς 16^{ης} Αὐγούστου. Τὸν παμπάλαιον λοιπὸν συνοικισμόν πρέπει νὰ νοήσωμεν ἰδρυθέντα ποτὲ ἐνταῦθα ἐπίτηδες παρ' αὐτὴν τὴν ὄχθην τοῦ

ποταμοῦ, ὅστις καὶ σήμερον κατὰ τοὺς πλείστους μῆνας τοῦ ἔτους ἀφθονεῖ ὕδατος, ἐνίοτε δὲ καθ' ἅπαν τὸ ἔτος, ὅταν συχνότερον βρέχῃ περὶ τὸν Παρνασσόν, κατὰ δὲ τοὺς παλαιοὺς χρόνους δικαιότερον βεβαίως ἐκοσμεῖτο διὰ τοῦ ἐπιθέτου «καλλίνεος».

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς κλιτύος καὶ ὀλίγον ὑψηλότερον τοῦ βόθρου τούτου, ἐγγύτερον ἄρα πρὸς τὴν ἐπίπεδον, πολὺ ἐκτεταμένην ἐπιφάνειαν τοῦ γηλόφου, ἐπεχείρησα τὴν σκαφὴν δευτέρου ὀρύγματος. Ἐνταῦθα ὑπὸ τὸ γεωργούμενον ἔδαφος, ὅπερ ὡσαύτως περιεῖχε συντρίμματα τουρκικῶν καὶ νεωτάτων ἀγγείων, ἀπήντησα κατ' ἀρχὰς ἱκανὰ ὄστρακα τῶν ἀγγείων ἐκείνων, τὰ ὅποια πέρυσιν παρετήρησα κατὰ τὴν πρώτην ἐπὶ τῶν εὐρέων νώτων τοῦ συνοικισμοῦ ἀνασκαφικὴν ἀπόπειραν ἀφθονοῦντα εὐθὺς ὑπὸ τὸ γεωργούμενον ἔδαφος ἐν στρώματι πάχους $3\frac{1}{2}$ μέτρων (ἴδε *Πρακτικά* τοῦ 1910 σελ. 164). Ταῦτα εἶνε τὰ «καμαραϊκά», ὡς εἶπον τότε, ὑπὸ Furtwängler ἐπικληθέντα, καθόσον ὅμοια καὶ ἐν Ὁρχομενῷ εἰς τὰς ὑπ' αὐτοῦ τὸ 1903-1905 γενομένας ἀνασκαφὰς εὐρέθησαν, φέροντα μέλαν γάνωμα καὶ διάκοσμον ἐπ' αὐτοῦ γεωμετρικὸν λευκοῦ ἀλαμποῦς, σχεδὸν ὑποκιτρίνου χρώματος. Ἐπειδὴ ἀμέσως κατωτέρω αὐτῶν ἐν τῷ ἐν λόγῳ ὀρύγματι ἤρχισαν αὖθις ἀναφαινόμενα τὰ προμνημονευθέντα «νεολιθικά», δὲν ἐξηκολούθησα ἐνταῦθα τὴν περαιτέρω σκαφὴν, ἀλλὰ μετέβην ἐγγὺς τῶν πέρυσιν ἀνασκαφέντων βόθρων πρὸς τὸ νοτιανατολικὸν τοῦ συνοικισμοῦ ἄκρον ἐπὶ τῆς ὑψίστης αὐτοῦ ἐπιφανείας πρὸς ἀκριβεστέραν νῦν μέχρι τοῦ παρθένου ἐδάφους ἐξέτασιν τοῦ χώρου ἐνταῦθα.

Δύο βόθρους ἀνώρυξα ἐν τῇ θέσει ταύτῃ, τὸν ἓνα παρὰ τὸν ἄλλον, ἀμφότεροι δὲ παρέσχον τὰ αὐτὰ φαινόμενα τριπλῆς ἐναλλαγῆς τῆς κεραμικῆς, ἥτις ἀποτελεῖ τὸν δια-

κριτικὸν χαρακτηῖρα τοῦ συνοικισμοῦ τούτου. Τὸ ὑπὸ τοῦ ἀρότρου καθ' ἕκαστον ἔτος ἀπὸ αἰώνων καὶ χιλιετηρίδων ἴσως ἀνασκαλευόμενον φυτικὸν ἔδαφος, πάχους 40 περίπου ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου, περιεῖχε καὶ ἐνταῦθα ὄστρακα τουρκικῶν μόνον καὶ νεωτάτων χρόνων. Ἄλλ' ὑπ' αὐτὸ ἀμέσως ἀνεφάνη στρώμα πάχους ἐνὸς περίπου μέτρου, ἄφθονα περιέχον ὄστρακα μυκηναϊκῶν ἀγγείων, καὶ δὴ τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν χρόνων, καὶ πολυάριθμα τῶν μινυείων ἐπικληθέντων βαθέος τεφροῦ χρώματος. Εὐθὺς δὲ κατόπιν πάλιν ἤρχισαν ἀναφαινόμενα τὰ μνημονευθέντα «καμχαϊκά» ἀλλὰ πολυπληθῆ ἐνταῦθα καὶ ἐν στρώματι πάχους $3\frac{1}{2}$ μέτρων περίπου. Μετὰ τῶν προμυκηναϊκῶν τούτων ἀνάμικτα ἐξηκολούθησαν ἀπαντῶντα κατ' ἄρχάς μὲν ἱκανῶς πολυάριθμα, βαθμηδὸν δὲ ὀλιγοστεύοντα μέχρι τελείας ἐξαφανίσεως τὰ μινύεια. Τέλος ὑπὸ τὸ στρώμα τοῦτο τῶν $3\frac{1}{2}$ μέτρων περίπου ἐνεφανίσθη αὖθις εἰς πάχος ἄλλων $3\frac{1}{2}$ μέτρων περίπου τὸ ἀφθονοῦν ὄστράκων πάντων τῶν εἰδῶν τῶν τῆς Χαιρωνείας καὶ Ἑλατείας «νεολιθικῶν» ἀγγείων ἐν συνοδείᾳ λιθίνων ἐργαλείων καὶ λεπίδων ὀψιδιανοῦ, ἀλλὰ καὶ μετὰ λειψάνων ἐνταῦθα σαφεστάτων τῆς χρήσεως τοῦ χαλκοῦ κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν. Διότι ἀκριβῶς εἰς τὴν ἐσχάτην διάστρωσιν τοῦ κατωτάτου στρώματος, εὐθὺς ἐπὶ τοῦ παρθένου ἔδαφους, εὐρέθησαν ἐν μιᾷ μὲν θέσει χαλκᾷ ψέλλια μετὰ βελονοειδῶν χαλκῶν ἐργαλείων, ἐφαρμοζομένων εἰς ὀστεῖνας λαβὰς, αἵτινες παραπλεύρως κείμεναι εὐρέθησαν μετὰ πλήθους μικρῶν κογχυλίων, ἀναμφιβόλως ἀποτελούντων ἔρμον· ἐν ἄλλῃ δὲ δύο μικρὰ χαλκᾷ ἐγχειρίδια, ὁμοιότατα κατὰ τὸ σχῆμα πρὸς τὰ ἐν Κρήτῃ ἐν τῷ πρωτομινυεῖ στρώματι εὐρεθέντα. Ἐτι δὲ χαλκοὺς ἐγκοπεύς λιθοξόου ἢ ξυλουργοῦ καὶ σφραγὶς μικρὰ κωνοειδῆς ἐκ στεατίτου,

φέρουσα ἐγγάρακτον σημεῖον τριῶν καθέτων γραμμῶν τεμνομένων ἐν μέσῳ ὑπὸ ὀριζοντίας ¹⁾).

Ἐὰν ἐξαίρεσωμεν τὰ μινύεια—τὰ ὅποια εὗρομεν παρακολουθοῦντα ἀπλῶς ὡς ἰδιαιτέρον εἶδος τὰ ἐπικρατοῦντα ἐν τῷ ἀνωτάτῳ, ὑπὸ τὸ φυτικὸν ἔδαφος, στρώματι μυκηναϊκὰ καὶ τὰ ἐπικρατέστατα ἐν τῷ ὑπὸ τοῦτο «καμαραϊκὰ»—τὰ λοιπὰ ἤτοι ταῦτα τὰ καμαραϊκὰ, τὰ μυκηναϊκὰ καὶ τὰ «νεολιθικὰ» ἀποτελοῦσιν ἕκαστα ὁμογενῇ τάξιν διάφορον τὴν μίαν τῆς ἄλλης. Περὶ τῆς μυκηναϊκῆς ὡς διακεκριμένης τοιαύτης περιττὸς εἶνε πᾶς λόγος. Ἀλλὰ καὶ τὰ καμαραϊκὰ εἴτε γάνωμα (Firnis) μέλαν φέροντα μετὰ διακόσμου χρώματος λευκοῦ ἀλαμποῦς εἴτε τοῦτον μόνον ἐπὶ τοῦ ἀγανώτου πηλοῦ εἴτε μονόχρωμα, δεικνύουσι κατὰ τὸ σχῆμα τελείαν ὁμογένειαν. Τὰ «νεολιθικὰ» τέλος, τὰ γραπτὰ, διακρίνονται μὲν εἰς δύο ἱκανῶς διάφορα ἀλλήλων εἶδη κατὰ τὰ σχέδια τοῦ διακόσμου καὶ τὸ χρῶμα αὐτοῦ (ἐρυθρὸν στίλβον ἢ μέλαν θαμπὸν ἤτοι ἀμαυρόν, matt), ὡσαύτως δὲ ἐν μέρει καὶ κατὰ τὸ σχῆμα· ἀλλ' ἔχουσι καὶ σημεῖα τινα ἐπαφῆς, ἀπαντῶσι δὲ καὶ ἀνάμικτα μετ' ἀλλήλων, ὥστε δύνανται ὁμοίως νὰ θεωρηθῶσιν ἀποτελοῦντα ὁμογένειαν ἰδίαν, εἰς ἣν συνανήκουσι καὶ τὰ μονόχρωμα εἴτε μέλανος πηλοῦ εἴτε ὑπερύθρου καὶ ὑποκιτρίνου, στίλβωμένα πάντα μηχανικῶς καὶ ταῦτα καθὼς καὶ τὰ γραπτὰ τοῦ ἐρυθροῦ διακόσμου καὶ τὰ ὀλίγιστα μέλανα ἐγγάρακτα. Αὐτόδηλον εἶνε λοιπὸν ὅτι καὶ τὰ «καμαραϊκὰ» καὶ τὰ «νεολιθικὰ» πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ἀντιστοιχοῦντα εἰς δύο διαφόρους διαδοχικὰς χρονικὰς περιόδους, ὅπως τὰ μυκηναϊκὰ εἰς τρίτην. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τὰ στρώματα εἶνε

¹⁾ Ἡ ἀνάλυσις τῶν γαλκῶν ἀντικειμένων ἔδωκε γαλκὸν 92, 28 ἢ 92, 23, κασσύτερον δὲ 0,288 ἢ 0,300 ἐπὶ τοῖς ἑκατόν. Ὡστε πρὸκειται ἔτι περὶ καθαροῦ γαλκοῦ μετὰ τινων ἐλαχίστων ἀκαθαρσιῶν καὶ οὐχὶ περὶ κρατερώματος (μπροῦνζου).

μεγάλου πάχους, τὸ μὲν καμαραϊκὸν $3\frac{1}{2}$ μέτρων, τὸ δὲ νεολιθικὸν $3\frac{1}{2}$ μὲν ἐν τοῖς δυσὶν ὀρύγμασιν, ὃ δὲ ἐν τῷ τρίτῳ, αἱ περίοδοι αὗται πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ἱκανῶς μακραί. Πόσον μακραί, θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω.

Γνώρισμα ἰδιαίτερον ἔχει ἐκάτερον τῶν δύο πρώτων διὰδοχικῶν στρωμάτων, τὸ «νεολιθικὸν» δηλαδὴ καὶ τὸ προμυκηναϊκὸν «καμαραϊκόν», καὶ τόδε. Λίθινον κτίσμα δὲν ἀπήντησα κανέν ἐν τῷ νεολιθικῷ. Εὗρον ὅμως τεμάχια ἱκανὰ τῶν πηλοχρίστων τοιχωμάτων καλαμοπλέκτων καὶ ἀχυροσκεπῶν πάντως καλυδῶν. Οὐτε τὸ σχῆμά των διακρίνεται οὔτε τὸ μέγεθος. Ἀλλὰ τοῦτο εἶνε βέβαιον, ὅτι κατὰ τὸν νεολιθικὸν αἰῶνα αἱ κατοικίαι τῶν ἀνθρώπων ἐνταῦθα, ὅπως καὶ πλεισταχοῦ ἀλλάχοῦ, ἦσαν ἀπλούσταται καλύβαι, ὅμοιαι πρὸς τὰς σημερινὰς τῶν φερεοίκων ποιμένων τῆς Ἑλλάδος («Βλάχων»). Μετὰ χώματος ἀνάμικτος τέφρα, ὅστ' ἂν βοῶν, αἰγοπροβάτων, κέρατα βοῶν, ἐλάφων, ἢ ὀδόντες χοίρων, ἢ μᾶλλον ἴσως ἀγριοχοίρων, καὶ ὅστ' ἂν λεπτὰ πτηνῶν, εἶνε λείψανα τῶν ἀπορριμμάτων τῶν οἰκημάτων τούτων. Ἐνιαχοῦ παρετήρησα καὶ τὸ δάπεδον στρωμένον μὲ λιθάρια τοῦ ποταμοῦ. Σκελετοὺς ἀνθρωπί-
νους δὲν ἀπήντησα. Ἀπαξ μόνον κρανίον ἡμιεφθαρμένον ἄνευ σκελετοῦ, ὅστις πιθανῶς κρύπτεται ἐντὸς τοῦ μὴ ἀνασκαφέντος χώματος, διότι τὸ κρανίον ἀπήντησα ἀκριβῶς εἰς τὸ τοίχωμα τοῦ ὀρύγματος. Κτιστοὶ ὅμως βεβαίως δὲν ἦσαν οἱ τάφοι. Τούναντίον τοῦ προμυκηναϊκοῦ «καμαραϊκοῦ» στρώματος οἱ ἄνθρωποι σαφῶς φαίνονται κατοικήσαντες οἰκίας λιθοκτίστους, ἐξ ὧν τοῖχοι διεσώθησαν. Ἀλλ' οὔτε τὸ σχῆμα τῶν οἰκιῶν οὔτε τὸ μέγεθος ἦτο δυνατόν νὰ διακριθῶσιν ἐντὸς τῶν στενῶν ὀρυγμάτων. Οἱ δὲ ἐν αὐτοῖς εὗρεθέντες τάφοι εἶνε κιβωτοποιεθεῖς ὑπὸ πλάκων λι-

θίνων περιεχόμενοι ἐκ τῶν τεσσάρων πλευρῶν, καὶ ἄνωθεν ὁμοίως ὑπὸ πλάκῶν καλυπτόμενοι. Οἱ νεκροὶ εἶχον τὴν θέσιν κατακεκλιμένων ὀκλαδιῶν (*liegender Hocker*). Τὰ ὀστᾶ εἰς τὴν ἐπαφὴν ἐκονιοποιουῦντο. Καύσεως νεκρῶν οὐδὲν σημεῖον εὐρέθη. Ἐλάχιστα τεμάχια ἀνθρώκων εἶνε ἴσως λείψανα μικρᾶς θυσίας ἐντὸς τοῦ τάφου. Ὅμοιον τι παρετήρησα ἄλλοτε ἐν τάφῳ αἰτωλικῷ τοῦ 200 περίπου πρὸ Χριστοῦ, ἦτοι παρὰ τὸν σκελετὸν μικρότατον σωρὸν ἀνθρώκων καὶ τέφρας, τὸν φλοιὸν αὐγοῦ ὄρνιθος καὶ μικρὰ ὀστᾶ πτηνοῦ.

Εἰδικώτερον περὶ τῆς διαδοχῆς τῶν διαφόρων στρωμάτων λαλῶν, πρέπει νὰ σημειώσω τὰ ἐξῆς.

Πρῶτον τὰ στρώματα δὲν διακρίνονται ἀλλήλων διὰ τινος θαπέδου. Μόνον ἡ μεταβολὴ τοῦ εἶδους τῶν ὀστράκων δεικνύει τὸ τέλος τοῦ ἐνὸς καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἄλλου στρώματος.

Δεύτερον ἡ μεταβολὴ τῆς κεραμικῆς εἶνε ἀπότομος ἄνευ μεσολαβούντων εἰδῶν. Ἦδη ἡ ἀρχὴ τοῦ «νεολιθικοῦ» εἶνε αἰφνιδία ἐμφάνισις ποικίλων γραπτῶν ἅμα καὶ μονοχρῶμων εἰδῶν προχωρημένων κατὰ τὴν τέχνην τοῦ σχεδίου, τοῦ χρωματισμοῦ, τῆς καθαρότητος καὶ ὀπτήσεως τοῦ πηλοῦ, τῆς λεπτότητος καὶ λειότητος τῶν τοιχωμάτων, τῆς στιλβώσεως. Ὅλως πρωτογενὲς κατώτατόν τι εἶδος δὲν εὐρέθη· τοιοῦτον εἶδος δὲν εὔρον οὔτε ἐν Χαιρωνείᾳ οὔτε ἐν ταῖς ἄλλαις θέσεσι, τὰς ὁποίας μέχρι τοῦδε ἡρεύνθησα ἐν τῇ φωκικῇ πεδιάδι περὶ τὴν Ἐλάτειαν ἢ κατὰ τὸν ἄνω ῥοὺν τοῦ Κηφισοῦ παρὰ τὴν ἀρχαίαν Δρυμαίαν (νῦν χωρίον Γλουνίτσα). Καὶ ἐν ταῖς περὶ τὸν Ὀρχομενὸν ἀνασκαφαῖς τῶν Βαυαρῶν τοῦ 1903 καὶ ἐξῆς τὸ ἀρχαιότατον παρατηρηθὲν στρῶμα ἀντιστοιχεῖ καθ' ὅλα πρὸς τὸ τῆς Χαιρωνείας-Ἐλατείας (ἴδε *Orchomenos*, ὑπὸ *Heinrich Bulle* σελ. 17). Ἡ κεραμικὴ λοιπὸν τέχνη φαίνεται

εἰσελάσασα εἰς τὴν χώραν ἤδη ἔν τινι προόδῳ εὕρισκομένη. Ἐπειδὴ ἔν τῷ «νεολιθικῷ» στρώματι παρετήρησα κατὰ μὲν τὴν κατωτάτην διάστρωσιν πλεονάζοντα μᾶλλον τὰ ἐρυθρὸν στιλπνὸν διάκοσμον φέροντα ἐπὶ ἐδάφους ἀνοικτοῦ χρώματος (λευκοῦ ἢ ὑπερύθρου), κατὰ δὲ τὴν ἀνωτάτην μᾶλλον τὰ θαμποῦ (ἀμαυροῦ matt) διακόσμου, ἐσκέφθην μήπως ὄντως ταῦτα ἀνεπτύχθησαν ὕστερότερα ἐκεῖνων. Ἄλλ' ἐπειδὴ καὶ ἀνάμικτα εὐρέθησαν ἐκάτερα μεθ' ἑκατέρων, ἐν Χαιρωνείᾳ δὲ ἰδίως τὰ μὲν πρῶτα εὕρισκονται ἐξ ἴσου πολυπληθῆ εἰς πάσας τὰς διαστρώσεις ἐν στρώματι πάχους 4 μέτρων, τὰ δὲ δεύτερα ἐνεφανίσθησαν μόνον ἐν πολλῷ βάθει αὐτοῦ, κλίνω μᾶλλον νὰ πιστεύσω, ὥς καὶ ἄλλοτε παρετήρησα (ἴδε Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα τοῦ 1908 σελ. 97 ἑ.), ὅτι μετὰ τινας ἀγνώστους εἰς ἡμᾶς ἀρχὰς πρωτογόνου εἶδους ἢ κεραμικὴ ἀνέπτυξε συγχρόνως πάντα τὰ «νεολιθικά» αὐτῆς εἶδη, κατὰ τοῦτο δὲ μόνον τὸ πολὺ προχωρημένον στάδιόν της ἐμφανίζεται ἐν τῷ «νεολιθικῷ» στρώματι τῆς ἀπὸ τοῦ Ὀρχομενοῦ μέχρι Ἐλατείας χώρας.

Τρίτον· τὰ λίθινα ἐργαλεῖα καὶ αἱ λεπίδες ὀψιδιανοῦ πολυπληθῆ εἶνε καθ' ἅπαν τὸ «νεολιθικόν» στρώμα. Κατόπιν ἀμέσως ἀμφοτέρω ὀλίγιστα κατ' ἀρχὰς ἐμφανίζονται. Ἐπειδὴ δέ, ὡς ἀνωτέρω παρετήρησα, καὶ ὁ χαλκὸς ἤδη προφανῶς εἶνε ἐν χρήσει κατὰ τὴν «νεολιθικὴν» περίοδον, ἀναμφίβολον εἶνε ὅτι ἡ ἑλληϊψις τῶν λιθίνων ἐργαλείων καὶ ὀψιδιανῶν ἐν τῷ προμυκηναϊκῷ «καμαραϊκῷ» στρώματι σημαίνει τελείαν ἐπικράτησιν τοῦ χαλκοῦ ἐνταῦθα. Ἀλλὰ καὶ τὸ «νεολιθικόν» δὲν δύναται πλέον ὀρθῶς ν' ἀποκαλῆται οὕτως· δικαίως δύναται νὰ ὀνομάζηται μόνον χαλκολιθικόν καὶ πρὸς ἀκριβῆ χαρακτηρισμὸν τοῦ λοιποῦ θὰ ὀνομάζω αὐτὸ οὕτω καὶ τὰ ἀγγεῖα αὐτοῦ ἐπομένως ὅχι πλέον νεολιθικά ἀλλὰ τοῦ χαλκολιθικοῦ αἰῶνος. Τὸ ἀρχαῖο-

τατον ἄρα γνωστὸν μέχρι τοῦδε στρώμα τῆς περὶ Ὀρχομενὸν καὶ Ἑλάτειαν χώρας, ἀλλὰ καὶ τῆς Φθιώτιδος καὶ Θεσσαλίας, πρέπει νὰ θεωρηθῇ σχηματισθὲν κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τοῦ νεολιθικοῦ αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ χαλκοῦ. Κυρίως νεολιθικὸν αἰῶνα, ὡς ἐγνώρισεν αὐτὸν ἡ Κρήτη π. χ., δὲν φαίνεται ὅτι ἐγνώρισεν ἡ Ἑλλάς.

Τέταρτον· ἡ προμυκηναϊκὴ «καμαραϊκὴ» περίοδος τοῦ συνοικισμοῦ Ἀγίας Μαρίνης χαρακτηρίζεται ὑπὸ ὁμογενοῦς ὁλως διόλου τάξεως ἀγγείων, ὡς προανέφερα. Ἀλλ' ἐν τῇ κατωτάτῃ διαστρώσει, ἥτοι εὐθὺς ὑπὲρ τὸ χαλκολιθικὸν στρώμα, εὔρον ἐν τῷ τελευταίῳ τοῦλάχιστον ὀρύγματι πλῆθος μὲν τῶν μονοχρώμων εἰς τὴν τάξιν ταύτην ἀνηκόντων ἀγγείων, οὐδὲν ὅμως τῶν μέλαν γάνωμα φερόντων μετὰ λευκοῦ διακόσμου. Θὰ ἠδύνατο λοιπὸν νὰ ὑποθεθῇ ὅτι τὸ γάνωμα εἰσῆχθη ἀργότερα κατὰ τὸν καθαρῶς χαλκοῦν τοῦτον αἰῶνα καὶ οὐχὶ εὐθὺς ἀμέσως ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτοῦ. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν ἄλλῳ ὀρύγματι καὶ τὰ γανωμένα ἀγγεῖα εὔρον εὐθὺς ὑπεράνω τῶν χαλκολιθικῶν, πιθανώτερον φαίνεται ὅτι ὁ χαλκοῦς αἰὼν ἐγνώρισεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ γάνωμα. Διὰ τὰ προμυκηναϊκὰ ἀγγεῖα μετεχειρίσθην μέχρι τοῦδε τὴν ὀνομασίαν «καμαραϊκὰ». Ἀλλὰ ἤδη πέρυσιν (ἴδε Πρακτικὰ τοῦ 1910 σελ. 164) παρετήρησα ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν εἶνε ὀρθόν, διότι φέρει σύγχυσιν πρὸς τὰ Κρητικὰ τῆς μεσομινωϊκῆς περιόδου, ἀπὸ τῶν ὁποίων πρέπει ἀπολύτως νὰ διακριθῶσι τὰ τῆς Ἀγίας Μαρίνης. Ἐπρότεινα τότε τὸ ὄνομα τῶν τοῦ «πρωτογόνου γανώματος» (Urfirnis)¹, δανεισθεὶς αὐτὸ ἐκ τῆς ὀνοματολογίας τῶν εὐρημάτων τοῦ Ὀρχομενοῦ ὑπὸ Furtwängler κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1903 καὶ ἐξῆς. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν εἶνε ὀρθόν· διότι Urfirnis δύνανται νὰ εἶνε μόνον ἡ πραγματικὴ ἀρχὴ τοῦ γανώματος, ἥτις εὐρέθη ἐπὶ τινων ὀστράκων τοῦ χαλκολιθικοῦ στρώματος

ἐν Χαιρωνείᾳ - Ἐλατεία καὶ ἐν Ὀρχομενῷ· τὸ τῶν προ-
 μυκηναϊκῶν ἕως τῆς Ἀγίας Μαρίνης γάνωμα εἶνε ἀλη-
 θὲς τοιοῦτον, ἀνεπτυγμένον πλέον τελείως, καίπερ ἄνευ
 λάμψεως, καὶ ἐντελῶς ὅμοιον πρὸς τὸ τῶν πρωτομινωϊκῶν
 τῆς τρίτης ἐποχῆς (Early Minoan III). Περὶ τούτου
 ἐπέισθην παραβαλὼν πολλὰ τεμάχια Κρητικὰ πρὸς τὰ
 τῆς Ἀγίας Μαρίνης. Ὅρθον λοιπὸν εἶνε ν' ἀποκαλῶμεν
 τὰ προμυκηναϊκὰ Ἀγίας Μαρίνης ἢ οὕτως ἢ πρωτομινωϊκά.

Ἡ τελευταία αὕτη παρατήρησις δίδει ἀφορμὴν νὰ ἐξε-
 τάσωμεν τὸ *χρονολογικὸν ζήτημα* τῆς διαδοχῆς τῆς κερα-
 μικῆς τῶν στρωμάτων τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Ἀγίας Μα-
 ρίνης καὶ τῆς ἀρχαιοτάτης κεραμικῆς ἐν γένει· τῆς περὶ
 Ὀρχομενόν, Χαιρώνειαν καὶ Ἐλάτειαν χώρας.

Τὸ προμυκηναϊκὸν τῆς Ἀγίας Μαρίνης στρῶμα φαί-
 νεται δυνάμενον νὰ χρονολογηθῇ κατὰ τὰ ὅμοια ἐντελῶς
 πρὸς τὰ πρωτομινωϊκά III ἀγγεῖά του, ἤτοι περὶ τὰ τέλη
 τῆς τρίτης χιλιετηρίδος. Τοῦτο δὲ λέγω, ἐννοεῖται, μόνον
 ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἢ εἰσῆχθησαν ἐκ τῆς
 Κρήτης εἰς Φωκίδα ἢ ἐποιήθησαν ἐν Φωκίδι κατ' ἐπιδρα-
 σιν τῆς κρητικῆς κεραμικῆς. Ὅτι δὲν εἰσῆχθησαν ἐκ τῆς
 Κρήτης εἰς Φωκίδα, εἶνε ἀναμφισβήτητον. Διότι ναὶ μὲν
 τελείως ὅμοια εἶνε τὰ τῆς Ἀγίας Μαρίνης (καὶ ἀντί-
 στοιχα τοῦ Ὀρχομενοῦ ἐννοεῖται) πρὸς πολλὰ τῶν τῆς
 Κρήτης προμυκηναϊκῶν III· ἀλλὰ τὸ σχῆμα πολλῶν
 ῥαμφοστόμων καὶ ἄλλων τῆς Ἀγίας Μαρίνης δὲν ἀπαντᾷ
 διόλου ἐν Κρήτῃ· τὰ ῥαμφόστομα ταῦτα τῆς Ἀγίας Μα-
 ρίνης ἔχουσι πάντα προφανῇ ὁμοιότητα πρὸς σῶμα γη-
 νός, καθὼς προβάλλοντα πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὸ στῆθος, ὅπως
 τὰ πτηνὰ ταῦτα, μὲ τὸν ἀνατεταμένον λαιμόν, καὶ τὸ
 σῶμα ὀπισθεν οὕτως εἰπεῖν ἔλκοντα, τοιαῦτα δὲ δὲν
 ὑπάρχουσιν ἐν Κρήτῃ. Ἐξ ἄλλου ὑπάρχουσιν ἐν Κρήτῃ

πολλὰ πρωτομινωϊκὰ III, τὰ ὅποια οὔτε κατὰ τὸ σχῆμα (π. γ. τὰ ὁμοιότροπα πρὸς πρόχους τείου, Theekan-nen) οὔτε κατὰ τὸν λευκὸν γεωμετρικὸν διακόσμον ἔχουσιν ἀντίστοιχα ἐν Ἀγίᾳ Μαρίνῃ, καίπερ ἄλλως παν-τελῶς ὅμοιον γάνωμα φέροντα. Μένει λοιπὸν νὰ δεχθῶ-μεν μόνον ὅτι τὸ γάνωμα τοῦτο μετὰ τοῦ συστήματος τοῦ λευκοῦ διακόσμου εἰσῆχθη ἐκ Κρήτης εἰς Φωκίδα καὶ Ὀρ-χομενόν, ὅπου ἐφηρμόσθη εἰς τὴν ἐγγωρίαν κεραμικήν. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι πρωτόγονόν τι γάνωμα ἀπαντᾷ, ὡς προανέφερα, καὶ ἐν Φωκίδι-Ὀρχομενῷ ἐν τῷ χαλκο-λιθικῷ στρώματι· ἀλλ' ἴσως καὶ τοῦτο ἐγεννήθη ἐξ ἐπι-δράσεων τοῦ κρητικοῦ πρωτομινωϊκοῦ I ἢ II. Καὶ ἂν δὲ ἐγεννήθη ἐν Φωκίδι-Ὀρχομενῷ ὡς ἐπιχώριος νεωτερισμός, πάλιν ὅμως ἢ ταχύτερα καὶ μεγαλειότερα αὐτοῦ ἐν Κρητῇ τελειοποιήσις, ὑπερακοντίζουσα τὰς μικρὰς ἐκεῖνας φωκι-κὰς ἀρχάς, εἰσῆχθη αὐτουσία εἰς τὴν βορείαν Ἑλλάδα. Κατ' ἄλλον τρόπον ἀδύνατον εἶνε νὰ νοηθῇ ἡ τελεία ὁμοιό-της τοῦ κρητικοῦ καὶ τοῦ φωκικοῦ-ὀρχομενίου γανώμα-τος καὶ τοῦ ἔτι γεωμετρικοῦ λευκοῦ διακόσμου. Ἦδη λοι-πὸν ἐκ τούτου πάντα λόγον ἔχομεν νὰ θεωρήσωμεν σύγ-χρονον πρὸς τὸ πρωτομινωϊκὸν III τὸ προμυκηναϊκὸν στρώμα τῆς Ἀγίας Μαρίνης. (Περὶ Ὀρχομενοῦ δὲν λέγω τίποτε, διότι ἐκεῖθεν ἔχομεν τεμάχια ἀγγείων, ἀλλ' οὐδε-μίαν εἰδήσιν περὶ ἰδιαιτέρου στρώματος. Τὰ τεμάχια κεῖν-ται ἐν κιβωτίοις ἐν τῷ μουσεῖῳ Χαίρωνείας μὲ τὴν ση-μείωσιν «Urfirnis» ἢ «Kamares», εἰ καὶ πάντα εἶνε ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ εἶδους ἥτοι πρωτομινωϊκὰ III).

Ἀλλ' ἡ τρίτη τοῦ πρωτομινωϊκοῦ στρώματος τῆς Κρή-της ἐποχὴ εἶνε βραχυχρόνιος, τιθεμένη κατ' ἀκριβείαν ὑπὸ τῶν ἀρχαιοδιφῶν τῆς μεγαλονήσου εἰς τὰ 2400-2200, ἐνῶ τὸ προμυκηναϊκὸν στρώμα τῆς Ἀγίας Μαρίνης διὰ

τῆς ἀνωτάτης διαστρώσεως συνάπτεται πρὸς τοὺς ἐσχάτους μυκηναϊκοὺς χρόνους ἤτοι τοὺς περὶ τὸν 14^{ον} αἰῶνα περίπου. Ἡ λοιπὸν πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι μετὰ τὸ 2200 περίπου ἔμεινεν ἀκατοίκητος ὁ συνοικισμὸς οὗτος τῆς Φωκίδος μέχρι τοῦ 1400 περίπου, ἢ ὅτι ἡ τρίτη πρωτομινωϊκὴ ἐποχὴ παρετάθη ἐνταῦθα ἐπὶ πολὺ μακρότερον χρόνον ἤτοι ἐπὶ ἱκανοὺς ἔτι αἰῶνας. Ἡ πρώτη ὅμως ὑπόθεσις ἀναιρεῖται ἐκ τοῦ ὅτι τὰ εὐθὺς σχεδὸν ἐν ἀρχῇ τῆς προμυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἐν Ἀγίᾳ Μαρίνῃ ἐμφανιζόμενα μινυεῖα ἀγγεῖα, κατόπιν βαθμηδὸν πληθυνόμενα μέχρι τῆς τελευταίας διαστρώσεως, ἀπαράλλακτα ἐξακολουθοῦσι καὶ ἀμέσως ὑπεράνω αὐτῆς ἐν τῷ μυκηναϊκῷ στρώματι. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα καθιστῶσιν ἀναμφισβήτητον τὴν ἀδιάσπαστον συνέχειαν τοῦ οἰκισμοῦ ἐνταῦθα καὶ τὴν ἀδιάσπαστον ἐπομένως παράτασιν τοῦ προμυκηναϊκοῦ στρώματος ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτοῦ ἀρχῆς περὶ τὸ 2400-2000 μέχρι τοῦ 1400 περίπου, ἤτοι ἐπὶ δέκα περίπου αἰῶνας. Ὁ χωρικός συνοικισμὸς τῆς Ἀγίας Μαρίνης δὲν ἐγνώρισεν, ὡς φαίνεται, ἄλλην ἀνάπτυξιν τῆς κεραμικῆς ἢ ἐκείνην, εἰς ἣν εἰσῆλθεν ἅπαξ ἀφοῦ ἔλαβεν ὥθησίν τινα ἐκ Κρήτης διὰ τῆς ἐκεῖθεν εἰσαγωγῆς ἢ τελειοποιήσεως τοῦ γανώματος τῶν ἀγγείων. Ἄν ἦτο προοδευτικός, ἂν δὲν ἦτο συντηρητικός ἐπιχώριος, θὰ ἐδέχετο ἐκ Κρήτης καὶ τὰ λοιπὰ συναφῇ πρὸς τὴν τρίτην πρωτομινωϊκὴν ἐποχὴν αὐτῆς στοιχεῖα ἤτοι τὰ ποικιλότερα σχήματα καὶ σχέδια τοῦ διακόσμου τῶν ἀγγείων τῆς Κρήτης τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Τοῦτο ὅμως δὲν ἔπραξε, ὡς βεβαιούμεθα ἐκ τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν ἐν τῷ προμυκηναϊκῷ στρώματι ὅλως ὁμοειδῶν πρὸς ἄλληλα ὀστράκων. Πιθανὸν νὰ εἰσῆγεν ἀπλῶς ἐκ Κρήτης δι' ἰδιαιτέρας χρήσεις καὶ περιστάσεις ἐνίοτε καὶ καλλιτέρα ἀγγεῖα τῶν κατόπιν κρητικῶν ἐποχῶν. Ἀλλ' ἂν τοῦτο ὀλίγιστοι εὐπορώτεροι ἔπραξαν — καὶ ἴσως εὐρεθῶ-

σιν ἐν περαιτέρῳ ἀνασκαφαῖς τοῦ συνοικισμοῦ τοιαῦτα ἔγνη — ὁ πληθυσμὸς ὅμως ἐν γένει δὲν ἡσθάνθη, ὡς φαίνεται, ποτὲ τὴν ἀνάγκην ταύτην. Μακρὰν τῆς θαλάσσης καὶ τοῦ μεγαλειτέρου κέντρου τῆς χώρας, ὅπερ ἦτο μόνον ὁ Ὀρχομενός, ἐξηκολούθησε τὴν χωρικὴν του ζωὴν ἄνευ στενωτέρας συναφείας πρὸς τὴν διαπόντιον συγκοινωνίαν. Ἀλλῶς οὐδὲ ἐν Ὀρχομενῷ εὐρέθησαν εἰσηγμένα ἐκ Κρήτης ἀγγεῖα τῆς μεσομινωϊκῆς περιόδου, ἢ τῆς πρώτης ἐποχῆς τῆς ἐσχάτης μινωϊκῆς. Πολυτελέστερα ἀγγεῖα ἐκ Κρήτης ἤρχοντο, ὡς φαίνεται, σπανιώτερον ἐνταῦθα καί, καθὼς προεῖπα, πιθανῶς μόνον δι' ἰδιαιτέρας χρήσεις. Πραγματικῶς εἰς τὸν παρὰ τὸ Δραχμάνι τάφον ἡγεμονικοῦ τινος προσώπου, ὃν περιέγραψα ἐν *Mitteilungen* τοῦ 1907 σ. 402 ἐ. καὶ ἐν Ἀρχαιολογικῇ ἐφημερίδι τοῦ 1908 σ. 94, εὐρέθησαν δύο ῥαμφόστομοι πρόχοι τοῦ τύπου τῶν μεσομινωϊκῶν, ἂν μὴ ἐκ Κρήτης εἰσηγμένοι, τοῦλάχιστον ὅμως κατὰ μίμησιν τῶν χρητικῶν ἐν Φθιώτιδι κατεσκευασμένοι. Ἡ πρόοδος ἄρα ἀπὸ τῆς πρωτομινωϊκῆς διὰ τῆς μεσομινωϊκῆς περιόδου μέχρι τῆς ἐσχάτης μινωϊκῆς (Late Minoan) ἔθιξε καὶ τὴν βορείαν ταύτην ἐλληνικὴν χώραν. Ἀλλὰ τὰ καλλίτερα τῆς τέχνης προϊόντα, ὡς εἰκός, δὲν ἦσαν πολὺ κοινὰ καὶ περιορίσθησαν εἰς στενώτερον κύκλον τῆς κοινωνίας τοῦ ἀγροικοτέρου τούτου πληθυσμοῦ καὶ εἰς ὀλιγωτέρας χρήσεις.

Τὴν χρονολόγησιν τοῦ προμυκηναϊκοῦ στρώματος τῆς Ἀγίας Μαρίνης περὶ τὰ τέλη τῆς γ' χιλιετηρίδος ἀπαιτεῖ καὶ ἡ ἐξῆς παρατήρησις. Μεταξὺ τῶν ἀγγείων αὐτοῦ εὐρίσκονται τινὰ πλατύστομα μὲ τὰ χεῖλη ὄχι περιφερικὰ ὀριζοντίως, ἀλλὰ λοξὰ (*abgeschräge*), ἀντιστοιχοῦντα ἐν μέρει πρὸς τὰ τρωϊκὰ τῆς δευτέρας πόλεως τοῦ Ἰλίου (Troja II), ἧς ἡ ἡλικία περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους τάσσεται. Ἀλλ' ὅπερ σπουδαιότερον, μεταξὺ τῶν προμυκη-

ναϊκῶν Ἀγίας Μαρίνης παρουσιάσθησαν καὶ δύο-τρεῖς τεμάχια τῶν κυκλαδικῶν ἐκείνων ἀγγείων, τὰ ὅποια καὶ πολλαχοῦ ἄλλοι εὐρέθησαν, ἰδίως δὲ ἐν Αἰγίνῃ πολυάριθμα, ὅπου ὑποθέτω ἕνεκα τῆς ποιότητος τοῦ πηλοῦ ὅτι καὶ τὸ κέντρον τῆς κατασκευῆς αὐτῶν ὑπῆρξε (ἴδε Ἀρχαιολ. Ἐφημ. τοῦ 1908 σελ. 90). Ὁ Furtwängler ὠνόμασεν αὐτὰ χειροποίητα πρῶϊμα μυκηναϊκά καὶ ἀνήκουσι πάντως εἰς τὴν νεωτέραν κυκλαδικὴν περίοδον. Ἐπομένως καὶ διὰ τούτων φερόμεθα αὖθις εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς τρίτης χιλιετηρίδος ἢ καὶ εἰς ἔτι νεωτέραν ἐποχὴν πιθανῶς.

* Ἄν δεχθῶμεν ὅτι τὸ προμυκηναϊκὸν στρῶμα Ἀγίας Μαρίνης ἀνέρχεται εἰς τοὺς μικρὸν πρὸ τοῦ 2000 χρόνους, τότε τὸ ἀμέσως ὑπ' αὐτὸ κείμενον χαλκολιθικὸν πρέπει νὰ χρονολογηθῇ ὡς ἀνήκον περίπου εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς τρίτης χιλιετηρίδος, ἂν μὴ ἴσως καὶ πρότερον. Διότι ναὶ μὲν ἡ προϋπόθεσις ὅτι ὁ σχηματισμὸς τοῦ προμυκηναϊκοῦ ἡκολούθησε κατὰ χρόνον ἀμέσως τὸ χαλκολιθικόν, δὲν εἶνε αὐταπόδεικτος. Πάντως ὅμως ἡ συνοχὴ τῶν δύο καθίσταται διὰ τούτου βεβαία, ὅτι τὰ μὲν λίθινα ἐργαλεῖα καὶ οἱ ὀψιδιανοὶ τοῦ χαλκολιθικοῦ ἔτι ἐλάχιστοι ἀπαντῶσιν ἐν τῇ ἀρχῇ μόλις τοῦ προμυκηναϊκοῦ, ἡ δὲ ὀλοσχερὴς χαλκῇ ἐποχὴ τούτου βεβαίως δὲν ἐβράδυνε πολὺ ν' ἀκολουθήσῃ τὴν ἐν ἐκείνῳ ἤδη ἀπαντῶσαν χρῆσιν τοῦ χαλκοῦ. Αὐτὴ δὲ πάλιν αὕτη ἡ ἀρχομένη ἐνταῦθα χρῆσις τοῦ μετάλλου μαρτυρεῖ, ὅτι ἐν τῷ χαλκολιθικῷ αἰῶνι τῆς Ἀγίας Μαρίνης καὶ ἐπομένως πάσης τῆς περὶ Ἑλλάτειαν, Χαιρῶνειαν καὶ Ὀρχομενὸν χώρας εὐρισκόμεθα ἐγγύς που εἰς τὰ 3000 πρὸ Χριστοῦ. Ὁ χαλκὸς δὲν ἔγινε βεβαίως γνωστὸς ἐνταῦθα πρότερον ἢ ἐν Κρήτῃ καὶ ἐν Τρωάδι, ἀλλὰ πιθανώτατα οὐχὶ καὶ βραδύτερον. Ἄλλ' ἐν μὲν τῇ Κρήτῃ βεβαία εἶνε ἡ χρῆσις αὐτοῦ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς πρωτομυ-

νωϊκῆς περιόδου, ἐν δὲ τῇ Τρωάδι γνωστὸς ἦτο καὶ ἐν αὐτῇ τῇ πρώτῃ πόλει τοῦ Ἰλίου, ἐν ᾗ ὑπερίσχυον ἔτι τὰ λίθινα ἐργαλεῖα. Ἡ ἀρχὴ λοιπὸν τῆς χαλκολιθικῆς περιόδου ἐν Φωκίδι καὶ τῇ ὁμορούσῃ Βοιωτίᾳ, ἴσως δὲ καὶ ἐν ἀπάσῃ τῇ Βορειανατολικῇ Ἑλλάδι, πρέπει νὰ τεθῇ εἰς τὰ τέλη περίπου τῆς τετάρτης χιλιετηρίδος, ὅπως ἔν τε τῇ Τρωάδι, ὅπου ἡ πρώτη πόλις ἀνέρχεται ὡς ὑποτίθεται μέχρις ἴσως καὶ πέραν τοῦ 3000 πρὸ Χριστοῦ, καὶ ἐν Κρήτῃ, ὅπου ἡ πρωτομινωϊκὴ ἐποχὴ ἀναδιδάσκεται μέχρι τῆς πρώτης δυναστείας τῶν Βασιλέων τῆς Αἰγύπτου, ἥτοι ὀλίγον πρὸ τοῦ 3000.

Ὅτι εἰς τὸ 3000 περίπου—διὰ νὰ ἀναφέρωμεν ἓνα στρογγύλον ἀριθμὸν—ἀνέρχεται ἡ πρώτη ἀρχὴ τοῦ οἰκισμού τῆς Ἀγίας Μαρίνης κατὰ τὸν χαλκολιθικὸν τῆς Βορείας Ἑλλάδος αἰῶνα, δυνάμεθα ἴσως νὰ συμπεράνωμεν καὶ ἐκ τοῦ πάχους τῶν εἰς τρεῖς διαφόρους ἐποχὰς ἀντιστοιχούντων στρωμάτων. Ἀπολύτως δὲν εἶνε βεβαίως δυνατὸν οὐδὲ κατὰ προσέγγισιν νὰ προσδιορίσωμεν τὸν χρόνον τοῦ σχηματισμοῦ τῶν στρωμάτων τούτων καὶ ἐπομένως τὴν διάρκειαν τοῦ χαλκολιθικοῦ καὶ τοῦ προμυκηναϊκοῦ αἰῶνος. Διότι τί γνωρίζομεν περὶ τῶν συνθηκῶν τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων; Πιθανωτέραν ὅμως πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι μόνον ἐν πάνυ μακρῷ χρόνῳ ἦτο δυνατὸν νὰ σχηματισθῇ τὸ χαλκολιθικὸν τοῦλάχιστον στρῶμα. Διότι καὶ ἂν ἀκόμη κατὰ συχνὰ διαλείμματα ἀντικαθίσταντο διὰ νέων ἐκάστοτε αἱ καλαμὸπλεκτοι καὶ χρυσοσκεπεῖς καλύβαι τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, καὶ ἂν ἔτι πάντα τὰπορρέιμματα τῶν οἰκιῶν αὐτῶν καὶ τῶν κτηνῶν των ἢ κόπρος καὶ τῶν ἄλωνίων των τὰ ἄχυρα δὲν ἀπεμακρύνοντο ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ χωρίου, πάλιν ἡ ἀνύψωσις τοῦ ἐδάφους αὐτοῦ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προσδίδει ἀλματικῶς οὕτως εἰπεῖν. Τὰ ὕλικά ταῦτα δὲν

εἶνε τοιαῦτα ὥστε νὰ σχηματίζωσι στερεὸν καὶ παράμονον ὁπωσδήποτε στρώμα· πατοῦνται καὶ κονιοποιοῦνται διὰ τῆς τριβῆς ἀνθρώπων καὶ ζώων, καὶ κατὰ τοὺς ξηροὺς μῆνας διασκορπίζονται ὑπ' αὐτῶν εὐκόλως, κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα ὑπὸ τῶν βροχῶν παρασύρονται ἢ βορβοροποιούμενα πάλιν εἰς κόνιν κατόπιν μεταβάλλονται καὶ διασκορπίζονται. Τοῦτο δὲ τόσον εὐκολώτερα γίνεται ὅσον περισσότερον ἀνυψώνεται τὸ ἔδαφος καὶ ἐπικλινές κατ' ἀνάγκην καθίσταται. Ἀλλὰ πάλιν ὅτι χιλιετηρεῖς ὁλόκληρος ἐχρειάζετο ἵνα τὸ ἔδαφος οἰκουμένου χωρίου, καλύβας ὡς οἰκήματα ἔχοντος, ἀνυψωθῇ κατὰ ἓν μέτρον, ὡς ὑπετέθη διὰ τὸν σχηματισμὸν τοῦ προσομοίου νεολιθικοῦ στρώματος τῆς Κνωσοῦ, φαίνεται εἰς ἡμᾶς ὑπερβολικόν. Ἡ κατὰ ἓν μέτρον ἀνύψωσις θὰ ἔγινεν ἐν χρόνῳ κατὰ πολὺ βραχυτέρῳ διὰ τινὰς εἰδικῶς ἰσχύσαντας ἐν τῷ συνοικισμῷ τούτῳ λόγους. Ὡς παρατηρήσαμεν ἀνωτέρω, οἱ ἄνθρωποι κατώκησαν παρ' αὐτὴν τὴν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ, ὅστις κατ' ἔτος, ὡς σήμερον, κατέκλυζε διὰ τῶν ὑδάτων του τὴν πεδιάδα ἐν μὲν χειμῶνι διαρκῶς σχεδόν, ἐν δὲ θέρει πλέον ἢ ἅπαξ. Ἡ ἀνάγκη ἐπομένως ἐδίδασκε τοὺς ἀνθρώπους νὰ λαμβάνωσι συγνάκεις προφυλακτικὰ κατὰ τῶν πλημμυρῶν μέτρα καὶ βεβαίως ἔπραττον πᾶν τὸ δυνατόν ἵνα εὕρισκωνται πάντοτε ἐν ταῖς κατοικίαις των ὑψηλότερον τῆς ἐπιφανείας τῶν ὑδάτων, καὶ διὰ τεχνητῶν ἀκόμη ἀνυψώσεων τοῦ ἐδάφους τοῦ χωρίου. Τόσῳ δὲ μᾶλλον βέβαιον θεωρῶ τοῦτο, καθόσον ἐν ἄλλῳ συνοικισμῷ μικρῷ, ὀλίγον ἀπέχοντι τούτου, παρὰ τὸ ἐγγύτατα κείμενον σημερινὸν χωρίον Μάνεση, καθαρῶτα βλέπει τις πῶς διὰ συσσωρεύσεως χωμάτων ἐξορυχθέντων ἐκ τοῦ ὑπὸ τὸν συνοικισμὸν τόπου εἰργάσθησαν οἱ κάτοικοι πρὸς ἀνύψωσιν τοῦ ἐδάφους αὐτοῦ. Ἀκόμη σαφέστατα διακρίνονται τὰ ἔχνη τοῦ ὀρύγ-

ματος, ἐξ οὗ ἀνεσκάφησαν τὰ χώματα¹⁾. Δέχομαι διὰ τοῦτο ὅτι καθόσον διὰ τῆς ἀποτιθεμένης ἐπὶ τῶν ἀγρῶν τοῦ ποταμοῦ ἰλύος ἀνυψώνετο τὸ ἔδαφος αὐτῶν, κατὰ τοσοῦτον καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου ἐλάμβανον ἀνάλογα προφυλάξεως μέτρα καὶ ὅτι ἐπομένως ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ὑψηλότερα τὰς κατοικίας των ἔκτιζαν. Τὸ μυκηναϊκὸν τοῦ συνοικισμοῦ στρώμα εἶνε ἐνὸς μέτρου. Οἱ τελευταῖοι τοῦ μυκηναϊκοῦ αἰῶνος χρόνοι (Late Minoan III), εἰς οὓς καὶ μόνον ἀντιστοιχοῦσι τὰ ἀγγεῖα, δὲν περιλαμβάνουσι βέβαια μακρὰν περίοδον. Πιθανῶς δύο-τρεῖς αἰῶνας μόνον. Ἐάν λοιπὸν δεχθῶμεν ἀναλογίαν τινὰ αὐξήσεως τοῦ ἐδάφους μετὰξὺ τοῦ μυκηναϊκοῦ καὶ χαλκολιθικοῦ στρώματος — διότι καὶ κατὰ τὰς δύο ταύτας περιόδους ὁ συνοικισμὸς δὲν ἦτο εἰμὴ χωρικός —, τότε τὸ $3\frac{1}{2}$ μέτρα τοῦλάχιστον πάχος ἔχον χαλκολιθικὸν πρέπει νὰ ἐσχηματίσθῃ ἐντὸς χιλιετηρίδος περίπου. Φθάνομεν τοιουτοτρόπως πάλιν εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς τρίτης χιλιετηρίδος διὰ τὴν πρώτην ἐγκαθίδρυσιν ἀνθρώπων ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ. — Καὶ ἐννοῶ μὲν κάλλιστα πόσον ἐπιστραφεῖς εἶνε οἱ τοιοῦτοι ὑπολογισμοί. Ἀλλ' ἐάν πάλιν δεχθῶμεν πολὺ χρονιωτέραν τῶν στρωμάτων τὴν αὕξησιν, ἐπὶ παραδείγματος: Ἐνὸς μέτρου κατὰ χιλιετηρίδα, τότε διὰ τῶν δύο στρωμάτων, τοῦ προμυκηναϊκοῦ καὶ χαλκολιθικοῦ ἠθέλαμεν ἀναδράμῃ εἰς δέκα ἢ δώδεκα χιλιετηρίδας ἀπὸ τῶν ὑστέρων μυκηναϊκῶν μέχρι τῆς πρώτης εἰσαγωγῆς τοῦ χαλκοῦ εἰς τὴν Φωκίδα, καὶ τοῦτο οὐδεὶς βέβαια δύναται νὰ θεωρήσῃ ἀποδεκτόν. Ἀλλὰ καὶ νὰ καταδιβάσῃ τις τὴν πρώτην ἡλικίαν τοῦ χαλκολιθικοῦ στρώματος, λόγου χάριν μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος, δεχόμενος πέντε περίπου αἰῶνας διὰ τὸν σχηματισμὸν τῶν δύο ὑπὸ τὸ μυ-

¹⁾ Ὁ τόπος ἐνταῦθα δὲν εἶνε ποταμύχωστος, ὥστε οὐδεμία ἐπὶ ἡλθε μεταβολὴ εἰς τὸ ἀρχικὸν ἔδαφος.

κηναϊκὸν στρωμάτων, εἶνε ἐντελῶς ἀδύνατον. Περὶ τοῦ-
του ἔχομεν πειστικωτάτην ἀπόδειξιν τὴν ἐξῆς.

Τὰ Χαιρωνειακὰ καὶ Φωκικὰ ἀγγεῖα τὰ φέροντα ἐπὶ
λευκοῦ ἢ ὑποκιτρίνου ἢ ὑπερύθρου ἐδάφους ἐρυθρὸν γεω-
μετρικὸν διάκοσμον (ἴδε Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα τοῦ
1908 σελ. 78 ὁμάδα 4), εἰκόνα 8, 9 καὶ πίνακα παρέν-
θετον α') ἀποτελοῦσιν εὐδιακριτότατον ἰδιαίτερον γένος, τὸ
ὅποσον ἀδύνατον εἶνε νὰ συγχυσθῇ πρὸς ἄλλο. Τὰ ἀγγεῖα
ταῦτα ἀνεγνωρίσθησαν καὶ εἰς τὴν Λευκάδα καὶ εἰς τὴν
Ἰταλίαν εἰς νεολιθικὰ ἢ μᾶλλον ἴσως καὶ ἐκεῖ χαλκολι-
θικὰ στρώματα (ἴδε Peet, Aegean civilisation in Italy
ἐν Annual of the British School 13, 1906-7, σ. 416 ἐ.).
Ἄν εἶνε τὰ αὐτὰ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ ἐν Ἀβύδῳ κατὰ τοὺς
χρόνους τῶν πρώτων δυναστειῶν ἀναγνωρισθέντα, δὲν δύ-
ναμαι νὰ κρίνω ἐξ αὐτοψίας. Ἄλλ' ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρα-
κλείου τῆς Κρήτης ἐν τῇ προθήκῃ τῶν νεολιθικῶν Φαιστοῦ
παρετήρησα 14 τεμάχια χαιρωνειακῶν - φωκικῶν ἀγγείων,
τὰ ὅποια οὐδεμίαν ἀπολύτως σχέσιν ἔχουσι πρὸς τὴν
κρητικὴν κεραμικὴν καὶ εἶνε ἀναμφιβόλως εἰσηγμένα ἐκ
τινος τόπου τῆς βορείας Ἑλλάδος μετὰ τοῦ Ὀρχομενοῦ
καὶ Θεσσαλίας, μᾶλλον δὲ ἴσως ἐκ Χαιρωνείας - Φωκίδος,
ὅπου πολυπληθέστατα εὐρίσκονται, διότι ἐκεῖ καὶ κατεσκευά-
ζοντο, ὡς φαίνεται. Τὰ τεμάχια ταῦτα δὲν ἀνήκουσιν εἰς
τὸ νεολιθικὸν στρώμα Φαιστοῦ, εἰς ὃ ἀπέδωκεν αὐτὰ ὁ
Mosso (ἴδε Monumenti antichi 19, 1908, ceramica neo-
litica di Phaestos σελ. 141-224, tav. I πλὴν τοῦ τε-
μαχίου ὑπ' ἀρ. 1), ἀλλά, καθὼς ἐπληροφόρησέ με ὁ κ.
Mackenzie, εἰς τὸ πρωτομινωϊκόν. Ἐάν λοιπὸν αἱ ἀρχαὶ
τοῦτου ὀρθῶς χρονολογοῦνται περὶ τὸ 3000 πρὸ Χριστοῦ,
τότε ἀναμφίβολον καθίσταται ὅτι εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους
ἀνήκουσι καὶ αἱ ἀρχαὶ τοῦ χαλκολιθικοῦ αἰῶνος τῆς περὶ
Ἑλλάτειαν, Χαιρωνείαν καὶ Ὀρχομενὸν γῶρας, καθὼς καὶ

συμπάσης τῆς Βορείας Ἑλλάδος· διότι πανταχοῦ ἐνταῦθα μὲ τὰ ἀγγεῖα τοῦ αἰῶνος τούτου ἄρχεται τῶν πρὸ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς οἰκιστῶν τῆς γῆρας ἢ ἀρχαιοτάτη κεραμική.

Ἀλλὰ τίνες ἄρα γε ἦσαν οἱ οἰκισταὶ οὗτοι; Καὶ ὑπῆρξεν ἄρα γε ἀδιάκοπος ἡ ἐθνολογικὴ αὐτῶν συνάφεια δι' ἀμφοτέρων τῶν δύο πρώτων περιόδων τοῦ ἡμετέρου συνοικισμού μέχρι τῆς μυκηναϊκῆς καὶ τῶν ἐσχάτων χρόνων αὐτῆς;

Ἐξετάσωμεν πρῶτον τὸ δεύτερον ἐκ τῶν ζητημάτων τούτων.

Ἡ κεραμικὴ τοῦ χαλκολιθικοῦ στρώματος εἶνε τόσοσ οὐσιωδῶς διάφορος τῆς τοῦ ἐπομένου προμυκηναϊκοῦ, τόσοσ ἐλλείπει πᾶσα σχέσις μεταξὺ ἀμφοτέρων, ὥστε δυσκολώτατον ἀποβαίνει νὰ δεχθῶμεν ἀκολουθίαν τῶν αὐτῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τοῦ ἐνὸς εἰς τὸ ἄλλο. Ἐξ οἰωνδῆποτε λόγων καὶ ἂν ὑποθέσωμεν ἐπελθοῦσαν τὴν καθολικὴν μεταλλαγὴν τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τοῦ πρώτου στρώματος εἰς τὸ δεύτερον, πάλιν θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ συναντήσωμεν στοιχεῖά τινα τοῦλάχιστον τῆς παλαιότερας ἐν τῇ ἀμέσως ἀκολουθούσῃ περιόδῳ, ἐὰν οἱ αὐτοὶ ἄνθρωποι ἦσαν φορεῖς ἀμφοτέρων. Ὅτι οἱ τοῦ χαλκολιθικοῦ αἰῶνος ἄνθρωποι ἤθελον παντελῶς ἐγκαταλείψῃ τοὺς τρόπους τῆς ἰδίας αὐτῶν τέχνης καὶ ἂν ἀκόμη ἄλλοθεν ποθεν ἤθελον αἶφνης εἰσβάλλῃ εἰς τὴν γῶραν των παντάπασιν ὀθνεῖαι τις καὶ διάφορος, εἶνε ἐντελῶς ἀπαράδεκτον. Τόσος εἶνε τὸ πληθὺς τῶν εἰδῶν τῆς χαλκολιθικῆς κεραμικῆς, ὥστε καὶ ἂν νέος τις τρόπος ἤθελον ἐπικρατήσῃ διὰ τὰ πολυτελέστερα, τὰ πενιχρότερα ὅμως τὰ διὰ τὰς κοινοτάτας χρήσεις προωρισμένα ἀδύνατον εἶνε νὰ μὴ ἤθελον ἐξακολουθήσῃ μένοντα εἰς χεῖρας τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ. Εἶνε λοιπὸν

ἀναμφίβολον ὅτι ἄλλη φυλὴ ὑπῆρξεν ἢ κατοικήσασα τὸν τόπον κατὰ τὸν χαλκολιθικὸν αἰῶνα περὶ τὰ τέλη τῆς τετάρτης καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς τρίτης πρὸ Χριστοῦ χιλιετηρίδος καὶ ἄλλη ἢ καταλαβοῦσα τὰς πρῶν ἐκείνων θέσεις ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τῆς τρίτης χιλιετηρίδος καὶ διατηρήσασα αὐτὰς μέχρι τοῦλάχιστον τῶν ἐσχάτων μυκηναϊκῶν χρόνων. Καὶ ἀπὸ τοῦ προμυκηναϊκοῦ στρώματος εἰς τὸ μυκηναϊκὸν ἡ μεταβολὴ τῆς κεραμικῆς εἶνε τόσο ἀπτόμος, ὥστε παντελῶς ἀπίθανον θὰ ἐφαίνετο ἐνταῦθα ὁμοίως ὅτι οἱ αὐτοὶ ἄνθρωποι καὶ κατὰ τὰς δύο ταύτας περιόδους κατώκησαν τὸν τόπον, ἂν δὲν εἶχομεν συνδέοντα στενῶς αὐτὰς καὶ εἰσάγοντα ἀπὸ τῆς προηγηθείσης εἰς τὴν ἐπομένην τὰ μινύεια ἀγγεῖα. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα, παντελῶς διάφορα κατὰ τὰ σχήματα, τὸ χρῶμα καὶ τὸν πηλὸν τοῦ λοιποῦ γένους τῶν προμυκηναϊκῶν τῶν ἀντιστοίχων πρὸς τὰ πρωτομινωϊκά, διήκουσιν, ὡς προαναφέραμεν, διὰ παντὸς τοῦ στρώματος τούτων καὶ συναναμειγνύονται κατόπιν πρὸς τὰ μυκηναϊκά. Ἄν εἶχεν ἐπέλθῃ αἰφνιδία διακοπὴ τῆς συναφείας τῶν κατοίκων μεταξὺ τῆς μιᾶς περιόδου καὶ τῆς ἄλλης δι' ἐποικήσεως νέας φυλῆς καὶ ὑποχωρήσεως τῆς πρώτης, ἄπορον θὰ ἦτο πῶς ἤθελε διατηρηθῇ κατ' ἀμφοτέρως τόσο ἀδιατάρακτος ἡ συνεχὴς χρῆσις τοῦ αὐτοῦ εἶδους τῆς κεραμικῆς.

Δεχόμεθα λοιπὸν μεταβολὴν τῶν οἰκιστῶν τῆς χώρας κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ χαλκολιθικοῦ αἰῶνος εἰς τὴν τοῦ χαλκοῦ μετάδασιν, ἥτοι κατὰ τὰ μέσα που τῆς τρίτης χιλιετηρίδος· ἀδιάσπαστον δὲ συνάφειαν τοῦ πληθυσμοῦ διὰ πάντων τῶν κατόπιν χρόνων τοῦ προμυκηναϊκοῦ καὶ μυκηναϊκοῦ αἰῶνος ἥτοι μέχρι τοῦ τέλους περίπου τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος. Καὶ ὀφείλω μὲν νὰ ὁμολογήσω ὅτι τελείως ἀποδεικτικὴν δύναμιν δὲν ἔχει ὁ λόγος, δι' ὃν εἰς τὴν γνώμην ταύτην ἀποκλίνω. Διότι καὶ

ἡ ἀπότομος ἐξαφάνισις τοῦ πρωτομινωϊκοῦ εἶδους τῶν ἀγγείων τοῦ προμυκηναϊκοῦ στρώματος ἐν τῷ ἀκολουθοῦντι μυκηναϊκῷ εἶνε παράδοξος. Ἐὰν δὲ τὸ αὐτὸ φαινόμενον τῆς ἀποτόμου καὶ τελείας ἐξαφάνισις πάντων τῶν χαλκολιθικῶν εἰδῶν ἐν τῷ ἀκολουθοῦντι προμυκηναϊκῷ στρώματι δίδῃ ἀφορμὴν νὰ πιστεύσωμεν εἰς τὴν ἐγκατάστασιν ὅλως νέας φυλῆς ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς παλαιᾶς, διατί νὰ μὴ δεχθῶμεν τὴν αὐτὴν ἐθνολογικὴν μεταβολὴν ἐπελθοῦσαν καὶ κατόπιν ἀπὸ τοῦ προμυκηναϊκοῦ εἰς τὸν μυκηναϊκὸν αἰῶνα. Ἐὰ μινύεια ἀγγεῖα, ἤθελέ τις δικαίως ἰσχυρισθῇ, δυνατόν νὰ ᾔσαν εἰσηγμένα ἔξωθεν κατὰ τὸν προμυκηναϊκὸν αἰῶνα, δυνατόν ἐπομένως νὰ ἐξηκολούθησεν ἡ εἰσαγωγὴ τῶν καὶ κατὰ τοὺς κατόπιν χρόνους, ὅτε ἄλλη φυλὴ χρησιμοποίησασα μόνον τὰ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα ἐγκατεστάθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς προμυκηναϊκῆς. Ἡ ὑπόθεσις ἡμῶν ἐπομένως, θὰ ἔλεγε τις, τότε μόνον θὰ εἶχεν ἀσφαλῆ βάσιν, ἐὰν θετικῶς ἐγνωρίζαμεν ὅτι τὰ μινύεια ἀγγεῖα ᾔσαν ὄντως, ὅπως τὸ ὄνομα αὐτῶν θέλει, προϊόντα τῆς κεραμικῆς τῆς μεγάλης φυλῆς τῶν Μινυῶν, ἥτις κατὰ τὴν δευτέραν χιλιετηρίδα ἐδέσποζεν ὡς φαίνεται τῆς ἀπὸ Ἰωλκοῦ μέχρις Ὀρχομενοῦ χώρας καὶ ἀπέτέλει μόνη, ἡ αὐτὴ κυρίως, τὸν πληθυσμὸν αὐτῆς. Ἀλλὰ τὴν βεβαίωσιν ταύτην, ἐφόσον περὶ βεβαιότητος δύναται νὰ γίνῃ λόγος ἐν ζητήμασι, περὶ τῶν ὁποίων τὸ πολὺ εἰκασταὶ μόνον δύνανται μέχρι τινὸς νὰ θεωρηθῶσιν ἀποχρώντως δικαιολογημένοι, ἐλπίζομεν ὅτι θὰ παράσχωμεν κατωτέρω. Ἀλλως περὶ τῆς ἀποπείρας ἡμῶν ταύτης πρὸς τὴν κατὰ τὸ δυνατόν διαφώτισιν τῶν προκειμένων σκοτεινῶν προβλημάτων τῆς προϊστορικῆς ἐθνολογίας, ὀφείλομεν ἐν γένει νὰ παρατηρήσωμεν τὸ ἐξῆς. Τὸ ὕλικόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τὰς παρατηρήσεις μας στηρίζομεν, εἶνε ἔτι ἐλάχιστον, ἐπειδὴ καὶ σποραδικαὶ μόνον ἔτι καὶ πολὺ λίγαι

εἶνε αἱ σχετικαὶ ἔρευναι. Ὅ,τι ἐπομένως προσπαθοῦμεν νὰ διασαφήσωμεν ἔχει περιωρισμένην μόνον σημασίαν, διότι ὁρμώμεθα ἐκ μοναδικῶν φαινομένων ἐνὸς τόπου καὶ διὰ τοῦτο μόνον μετ' ἐπιφυλάξεως παραδεχόμεθα ἐπὶ τοῦ παρόντος ὡς τὰ μόνα πιθανὰ ὅσα ἢ ἐν τῷ μέλλοντι κτη-
θησομένη πεῖρα ἴσως καὶ ὡς ὀρθὰ θάποδεῖξη, ἴσως ὅμως καὶ οὐσιωδῶς θὰ τροποποιήσῃ ἢ ἐντελῶς θὰ μεταβάλλῃ.

Ἐὰν ἀναχωρήσωμεν ἐκ τῆς ὑποθέσεως ὅτι εἰς τὸ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς τρίτης μέχρι τοῦ τέλους περίπου τῆς δευ-
τέρας χιλιετηρίδος διάστημα ἐξάπαντος ἅπαξ τοῦλάχιστον ἐπῆλθεν ἐθνολογικὴ τις μεταβολὴ εἰς τὸν πληθυσμὸν τῆς περὶ Ἑλλάτειαν καὶ Χαιρῶνειαν καὶ Ὀρχομενὸν χώρας, τότε ἀμέσως τιθέμεθα πρὸ τοῦ ζητήματος ποῖον ἄρα γε ἦτο τὸ πρῶτον κατοικῆσαν αὐτὴν ἔθνος καὶ ποῖον τὸ κατό-
πιν ἐπελθόν. Πρῶτον ἐννοεῖται ὀνομάζομεν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον εὐρίσκομεν ἔνοικον ἐν τῇ χώρᾳ κατὰ τὸν χαλκο-
λιθικὸν αἰῶνα ἥτοι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἤδη τῆς τρίτης ἢ ἔστω ἀπὸ τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς τετάρτης χιλιε-
τηρίδος, ἐὰν τυχὸν ὑποτεθῇ ὅτι αἱ ἀρχαὶ τοῦ χαλ-
κολιθικοῦ αἰῶνος Φωκίδος μετὰ τῆς πλησιεστέρας βορείας καὶ νοτίας χώρας καὶ αἱ σύγχρονοι ὡς φαίνεται ἀρχαὶ τῆς πρωτομινωϊκῆς περιόδου ἀνατρέχουσι μέχρις ἐκείνου τοῦ χρόνου. Καὶ εἶνε μὲν ὅλως διόλου φυσικὸν νὰ δεχθῶ-
μεν ὅτι καὶ πρὸ τοῦ ἀρχαιοτάτου τούτου ὁρίου τοῦ χαλ-
κολιθικοῦ αἰῶνος ἢ χώρα δὲν ἦτο ἀκατοίκητος ὑπ' ἀν-
θρώπων, οἵτινες ὡς εἶνε ἐπόμενον θὰ ἀνῆκον εἰς τὸν προη-
γηθέντα τοῦ χαλκολιθικοῦ καθαρῶς νεολιθικὸν αἰῶνα τῆς τε Ἑλλάδος καὶ ἄλλων πιθανῶς πλησίον ἢ μακρὰν αὐ-
τῆς χωρῶν. Ἀλλὰ τὴν ὕπαρξιν τῶν ἀνθρώπων τούτων οὐδὲν λείψανον τῶν ἔργων των τεκμηριοῖ. Καὶ ἐπειδὴ ἀδύνατον θὰ ἦτο νὰ μὴ ἀπαντήσωμεν τοιαῦτα αὐτῶν λεί-

ψανα εἰς τοσαύτας ἐξερευνηθείσας θέσεις προϊστορικές καθ' ἅπασαν τὴν Βορειανατολικὴν Ἑλλάδα, ἐὰν ὄντως εἶχον προϋπάρξει οἱ νεολιθικοὶ οὗτοι ἄνθρωποι, ἀναγκαίως πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἄνθρωποι μὲν ὑπῆρξαν ἐξάπαντος ἐνταῦθα καὶ πρὸ τοῦ χαλκολιθικοῦ αἰῶνος, ἀλλ' ἐν τόσον ἔτι ταπεινῇ πολιτιστικῇ καταστάσει ὥστε ὠρισμένως ἐστεροῦντο καὶ τῶν στοιχειωδεστάτων γνώσεων τῆς κεραμικῆς τέχνης καὶ τῆς χρήσεως νεολιθικῶν ἐργαλείων. Ἄν ἦσαν ἄγριοι ἔτι καὶ αὐτὸ τοῦτο κτηνώδεις ἢ ἡμερώτεροι καὶ παλαιολιθικοί, ὡς ἤθελέ τις κρίνει κατ' ἀναλογίαν ἐκ τῶν παλαιοτάτων φαινομένων τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐν Εὐρώπῃ, δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γνωρίζωμεν. Ἀλλ' ἐξάπαντος δὲν εἶνε δυνατόν καὶ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ ἄνθρωποι οὗτοι ἦσαν οἱ παλαιότατοι ἐκεῖνοι τῆς Ἑλλάδος κάτοικοι, οἵτινες προηγήθησαν τῶν ἐν τινι παλαιᾷ ἐποχῇ ἐποικησάντων εἰς αὐτὴν πρώτων καὶ παλαιοτάτων Ἑλλήνων, οἱ παντάπασιν ἄλλογενεῖς ἐκεῖνοι, ἐξ ὧν παρεδόθησαν εἰς τοὺς Ἑλληνας καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν αὐτῶν παρέμειναν κατὰ τὰ θετικὰ τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας ἐξαγόμενα, τὰ οὐδεμίαν πρὸς αὐτὴν ἔχοντα σχέσιν ὀνόματα πληθύος ὀρέων, ποταμῶν καὶ τόπων τῆς Ἀττικῆς, Βοιωτίας καὶ ἄλλων χωρῶν. Οἱ ἄλλογενεῖς οὗτοι πρὸ τῶν Ἑλλήνων κάτοχοι τῆς γῶρας ἦσαν ἀναμφιβόλως ἔθνος συγκεκριημένον πλέον καὶ λαὸς εὐρισκόμενος ἥδη ἐν πολιτιστικῇ τινι καταστάσει, ἀφοῦ ἦτο δυνατόν τόσον νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῶν κατακτητῶν τοῦ Ἑλλήνων, ὥστε νὰ δώσῃ εἰς αὐτοὺς καὶ δάνεια γλωσσικά. Ἀλλ' εἶνε παραδεδεγμένον σήμερον ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης ὅτι οἱ ἐκ βορειοτέρων χωρῶν ἐποικήσαντες εἰς τὴν Ἑλλάδα Ἑλληνας δὲν εἶνε δυνατόν νὰ κατῆλθον ἐκ τῶν παλαιότερων των ἐστιῶν εἰς τὰς νέας πρὸ ἀμνημονεύτων κυριολεκτικῶς χρόνων. Ὅσα πιστεύονται σήμερον περὶ τῆς πρώτης ἐγκαταστάσεως τῶν ἰνδο-

ευρωπαϊκῶν φυλῶν εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας, δὲν ἀφῆ-
νουν καμμίαν ἀμφιβολίαν ὅτι ἡ Ἑλλάς δὲν κατωκλήθη
ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων πρὸ τῶν μέσων τῆς τρίτης χιλιετηρί-
δος. Ἄν λοιπὸν τοῦτο ὑπ' ὅψει λάβωμεν καὶ συνάμα ἀνα-
λογισθῶμεν ὅτι οὐδενὸς ἔθνους τὰ ἴχνη εὐρίσκουμεν ἐν
Ἑλλάδι πρὸ τοῦ χαλκολιθικοῦ τούτου αἰῶνος, τότε ὡς
μόνον ὁρθεῖν συμπεράσμα θὰ ἐξαγάγωμεν ἐκ τούτου, ὅτι
ἀκριβῶς τοῦ χαλκολιθικοῦ τούτου αἰῶνος οἱ ἄνθρωποι,
ἦσαν οἱ προκατόχοι τῶν Ἑλλήνων ἐν τῇ χώρᾳ.

Ἡ παραδοχὴ τῆς ὑποθέσεως ταύτης, εἶνε ἀληθές, ἂν
φαίνεται διδούσα τὴν λύσιν εἰς τὸ προκείμενον ἐθνολογι-
κὸν ζήτημα, ἀλλὰ προσθέτει ὅμως νέον πάλιν εἰς αὐτὸ
ἔνεκα μιᾶς προηγουμένως γενομένης παρατηρήσεως. Ἐ-
μνημονεύσαμεν δηλονότι ὅτι ἡ κεραμικὴ τοῦ χαλκολιθι-
κοῦ αἰῶνος φαίνεται εἰς ἡμᾶς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἤδη εὐρί-
σκομένη ἐν πολὺ προχωρημένῳ σταδίῳ ἀναπτύξεως. Οἱ
ἄνθρωποι λοιπὸν τῶν χρόνων ἐκείνων, οἵτινες κατ' οὐδένα
τρόπον δὲν ἀποδεικνύονται τὰς ρίζας των ἔχοντες ἐν αὐτῇ
τῇ χώρᾳ, ἦσαν ὁμοίως ἐπήλυδες, ὡς μετ' αὐτοὺς κατόπιν οἱ
Ἑλληνας, καὶ τὸ ἐρώτημα τότε ἀμέσως γεννᾶται, πόθεν
λοιπὸν ἦλθον καὶ αὐτοὶ καὶ τὴν πρώτην ἐγκατάστασιν
των ἔκαμαν ἐν τῇ χώρᾳ καθ' οὗς χρόνους προφανῶς ἡ
μετάδασις ἐτελεῖτο ἀπὸ τοῦ νεολιθικοῦ εἰς τὸν μεταλλικὸν
αἰῶνα. Ἀλλ' εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο οὐδὲν μέσον ὑπάρχει
σήμερον νὰ δοθῇ ἀπάντησις. Μόνον ἐκτεταμέναι καὶ ποι-
κίλαι ἔρευναι καθ' ὅλην τὴν ἐλληνικὴν καὶ τὴν καθόλου
χερσόνησον τοῦ Αἴμου θὰ παράσχωσιν ἴσως ἀφορμὰς πρὸς
τόσον θεμελιώδη ἐξέτασιν τοῦ ἐθνολογικοῦ ζητήματος, τὸ
ὅποιον ἐπασχολεῖ ἡμᾶς ἐνταῦθα. Εἰς ἡμᾶς παρουσιάζε-
ται τοῦτο μόνον καθόσον σχετίζεται πρὸς τοὺς ἐποικήσαν-
τας τὴν χώραν Ἑλληνας κατόπιν ἐνὸς ἀλλογενοῦς ἔθνους

κατέχοντος πρότερον αὐτήν. Καί ἐπειδὴ δι' ἄλλους λόγους δὲν θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι οἱ Ἕλληνες εἰς τὰς τελευταίας των ἑδρας κατῆλθον πρὸ τῆς τρίτης χιλιετηρίδος, οἱ πρὸ ταύτης ὡς κάτοικοι τῆς χώρας ἀπαντῶντες εἶνε οἱ ζητούμενοι ἐκεῖνοι ἀλλογενεῖς. Περαιτέρω ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν αὐτοὺς οὔτε νὰ φθάσωμεν μέχρι τῶν πηγῶν τῆς ὑπάρξεώς των. Ἄν δικαιούμεθα νὰ ἐκφύωμεν καὶ ἐνταῦθα μίαν ὑπόθεσιν, τότε δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν αὐτοὺς ἀπλῶς ἀνήκοντας εἰς τὴν μοῖραν ἐκείνην τῶν λαῶν, οἵτινες δεχθέντες τὴν πρώτην προσβολὴν ἐκ τῶν εισορμώντων ἐξ ἀνατολῶν εἰς τὴν Εὐρώπην Ἰνδοευρωπαϊκῶν ἐθνῶν ὑπεχώρησαν μέχρι τῆς νοτιωτάτης ἁκρας τῆς χερσονήσου, ὅπου βραδύτερον ὅμως ἐπίσης εἰς τὴν ὁρμὴν τῶν Ἑλλήνων ἐνέδωκαν. Ὁ χαλκολιθικός πολιτισμὸς τῆς Ἑλλάδος θὰ εὐρίσκετο τοιοῦτοτρόπως σχεῖσιν ἔχων πρὸς τὸν τῶν βορειοτέρων τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου χωρῶν καὶ ἐκεῖθεν πηγάζων, ὅπερ ἴσως εἶνε τὸ μόνον πιθανὸν ἐξ ὧν περὶ τῆς γενέσεως καὶ ἀρχῆς αὐτοῦ δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν. Ἡ πρὸ ταύτης τῆς ἀρχαιοτάτης ἡμῖν προσιτῆς ἐποχῆς πολιτιστικὴ κατάστασις τῆς Ἑλλάδος παραμένει εἰσέτι μυστήριον. Ἰσως ὅμως καὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν ἔτι παλαιότερων ἐκείνων ἀνθρώπων εὐρεθῶσι ποτε ἔχνη.

Τοὺς περιλαλήτους Μινύας, ἤτοι τὴν πρὸ τῆς δωρικής μεταναστάσεως κατὰ τοὺς μυκηναίκοις τοῦλάχιστον χρόνους, βεβαίως ὅμως καὶ πρωτίτερα ἄρξασαν ἐν τῇ χώρᾳ φυλὴν ἀδύνατον εἶνε κατόπιν νὰ μὴ δεχθῶμεν ὡς καταλιποῦσαν τῆς ὑπάρξεώς της τὰ ἔχνη ἐν τῷ μυκηναϊκῷ κατὰ πρῶτον λόγον, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ προμυκηναϊκῷ στρώματι. Ἡ φυλὴ αὕτη εἶνε μία πραγματικότης ἐν τῇ παναρχαίᾳ μυθικῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος τοῦλάχιστον καὶ

ὅλην τὴν ἀπὸ τῶν ἐσχάτων μυκηναϊκῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος ἐποχὴν. Διότι πρὸς τὸ ὄνομα αὐτῆς δὲν συνδέεται μόνον ἡ ἀναμφισβήτητος ἀκμὴ τῆς περὶ τὸν Ὀρχομενὸν χώρας εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τῆς χιλιετηρίδος, ἀλλὰ καὶ ὅλη ἡ προϊστορία τῶν χρόνων τούτων, ὅση ὑπολανθάνει εἰς τοὺς ἀρχαιοτάτους μύθους τῆς Ἑλλάδος καὶ διὰ τὴν ὁποῖαν ἀνάγκη ν' ἀπαιτήσωμεν περίοδον τινα προτέρων κίωνων ὑπερβαίνουσιν ἴσως καὶ τὰ μεθόρια τῆς δευτέρας πρὸς τὴν τρίτην χιλιετηρίδα. Φθάνομεν τοιουτοτρόπως εἰς τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἐθέσαμεν τὴν ἀρχὴν τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ προμυκηναϊκοῦ στρώματος, ὅποτε καὶ ἀναγκαίως πλέον φερόμεθα εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὰ ἀγγεῖα αὐτοῦ δὲν δύνανται ἄλλως νὰ ἐξηγηθῶσιν ἢ ὡς προϊόντα τῆς κεραμικῆς τῆς φυλῆς ταύτης. Ζήτημα μόνον εἶνε ποῖα ἐκ τῶν δύο εἰδῶν τῶν ἐν λόγῳ ἀγγείων πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ἀνήκοντα εἰς αὐτὴν, ἂν τὰ μινύεια ἐπικληθέντα ἢ τὰ ἀνάλογα πρὸς τὰ τῆς τρίτης ἐποχῆς τῶν πρωτομινωϊκῶν. Διότι τὰ πρῶτα, ὡς δὲν σχετίζονται κατ' οὐδένα τρόπον πρὸς τὴν προηγηθεῖσαν ἀνάπτυξιν τῶν χαλκολιθικῶν, τοιουτοτρόπως κατ' οὐδένα λόγον δὲν δύνανται νὰ ὑποτεθῶσιν ὡς εἰδὸς τι, ὅσονδ' ἴσως ποτε ιδιόρρυθμον καὶ μεμονωμένον, τῆς λοιπῆς κεραμικῆς τοῦ αἰῶνος, ἥτοι τῶν πρωτομινωϊκῶν Φωκίδος. Πρέπει λοιπὸν νὰ διακριθῶσιν ὡς διάφορον τὴν προέλευσιν ἔχοντα τὰ πρωτομινωϊκὰ ἀγγεῖα ἐξ ἐνὸς καὶ ἐξ ἑτέρου τὰ «μινύεια», ἐπομένως τὴν ἑτέραν μόνον ὁμάδα ν' ἀποδώσωμεν εἰς τοὺς Μινύας, τὴν δὲ ἄλλην νὰ θεωρήσωμεν ὡς ξένην πρὸς τὴν δημιουργίαν αὐτῶν καὶ παρείσακτον ἐκ βιομηχανίας ἄλλοτρίας. Ἡ ἐξήγησις τῆς ὑποθέσεως ταύτης θὰ δώσῃ καὶ τὴν τελικὴν διασάφησιν τοῦ ἐπασχολοῦντος ἡμᾶς ἐθνογραφικοῦ προβλήματος ἐπὶ τῇ βάσει πάντοτε τῶν εἰδικῶν δεδομένων τῆς ἐν τῷ συνοικισμῷ τῆς Ἀγίας Μαρίνης ἀνασκαφῆς,

μέχρις οὗ μέλλουσαι ἀνακαλύψαι ἐν πλησιεστέροις ἢ ἀπωτέροις τόποις παράσχωσιν ἀφορμὰς ἀσφαλεστέρας ἴσως θέσεως τοῦ ζητήματος καὶ πληρεστέρας αὐτοῦ διαφωτίσεως. Τὰ ἀγγεῖα τοῦ συνοικισμού τὰ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ τῆς τρίτης ἐποχῆς πρωτομινωϊκὰ εἶνε φανερὸν ὅλως διόλου διὰ τίνων ἐπιδράσεων ἦτο δυνατόν νὰ ἔλθωσιν εἰς φῶς ἐν Ἑλλάδι. Τὸ γάνωμα, ἡ χρῆσις τοῦ λευκοῦ ἀλαμποῦς ἦτοι ὑποκιτρίνου χρώματος διὰ τὸν διάκοσμον, ἐν μέρει τὸ σχέδιον τοῦ διακόσμου, καθιστῶσιν ἀναμφισβήτητον τὴν ἐκ τῆς Κρήτης καταγωγὴν τῶν ἀγγείων. Ἐάν καὶ τὰ σχήματα αὐτῶν συνέπιπτον πρὸς τὰ Κρητικά, τότε οὐδεμιᾶς ἄλλης ἀποδείξεως θὰ ἔχρηζεν ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι καὶ ἐκ τῆς Κρήτης εἰσῆχθησαν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν συμβαίνει ἐνταῦθα. Τὰ σχήματα μάλιστα δεικνύουν σαφῶς ὅτι καὶ τι ἄλλο ἐθνικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν κατασκευὴν αὐτῶν ἐπέδρασε καὶ τοιουτοτρόπως πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τῆς παραγωγῆς αὐτῶν τόπος ἦτο ἡ περὶ τὴν Ἑλλάειαν καὶ τὴν Ὀρχομενὸν χώρα, ἐν ἣ καὶ μόνον εὐρίσκονται. Ἐπειδὴ δὲ ἔξω αὐτῆς οὔτε ἐν Φθιώτιδι οὔτε ἐν Θεσσαλίᾳ ἀπηντήθησαν, ὅπου ἐν τούτοις ἱκαναὶ θέσεις ἡρευνήθησαν ἐπιδείξασαι πᾶσαν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προϊστορικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων μέχρι τῶν μυκηναϊκῶν, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἰδιαίτερός τις λόγος συνέτρεξεν ἵνα ἡ κατασκευὴ αὐτῶν περιορισθῇ μόνον ἐντὸς τῶν στενῶν ὁρίων τῆς περὶ Ἑλλάειαν καὶ Ὀρχομενὸν μικροτάτης χώρας. Ἄν ἔμωσ οἱ Μινύαι ἦσαν οἱ κατασκευασταὶ των, τότε δὲν βλέπομεν διατί ἡ χρῆσις αὐτῶν δὲν ἐγενικεύθη καθ' ὅλην τὴν εὐρεῖαν ἐπικράτειάν των μεταξὺ τοῦλάχιστον Ἰωλκοῦ καὶ Ὀρχομενοῦ, ἀφοῦ ἡ ἐκ Κρήτης ἐπίδρασις πρὸς ἐμφάνισιν τοῦ εἶδους τούτου τῆς κεραμικῆς μόνον διὰ τῆς ἐπικοινωνίας τῆς βορειανατολικῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν νῆσον τοῦ Μίνωος δύναται νὰ ἐξηγηθῇ, ἡ δ' ἐπι-

κοινωνία αὕτη ἦτο ἀποτέλεσμα τῆς ἀπὸ πάντων τῶν λιμένων τῆς ἐπικρατείας τῶν Μινυῶν πρὸς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καθόλου, καὶ πρὸς τὴν Κρήτην ἰδιαίτερος, τακτικῆς βεβαίως συγκοινωνίας.

Ἀναγκαζόμεθα λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι μικρά τις φυλὴ, ἄγνωστον πῶς ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ τῶν Μινυῶν μικρὰν τινα θέσιν κατασχοῦσα, διὰ τινα ἀνεξιχνίαστον σήμερον λόγον εἰς στενὴν σχέσιν ἐλθοῦσα πρὸς τὴν Κρήτην, τὴν κεραμικὴν ταύτην ὡς ἰδιαίτεραν ὅλως διόλου βιομηχανίαν ἀνέπτυξεν. Ἦσαν ἄρα γε οὗτοι οἱ Ἑλικῶνιοι Θρᾷκες, οἵτινες ὡς ἱστορικὴ ὡσαύτως πραγματικότης πρέπει νὰ νοηθῶσιν ἐν τῇ προϊστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος, ἔθνος οὐχὶ Μινύειον, ἐπὶ τέλους ὅμως βεβαίως μετ' αὐτῶν συγχωνευθέν; ἢ ἦσαν ἀποδασμὸς τις τῶν Κρητῶν, οἵτινες κατὰ τινα τύχην ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις τῶν συνεχῶν ἐθνικῶν μεταναστάσεων αἴφνης εὐρέθησαν ἐν ξένῃ χώρᾳ ἐνσφηνωμένοι, ὅπου ὑπὸ τινα ιδιότητα ὡς ἄποικοι χρήσιμοι εἰς τὸν τόπον εὖρον ὑποδοχὴν καὶ διαρκῆ κατοικίαν; Εἰς τὰς ἀπορίας ταύτας ἀπάντησιν δὲν εἶνε βεβαίως δυνατὸν νὰ δώσωσιν εἰς ἡμᾶς αἱ ἀνασκαφαί. Ἀλλ' αἱ ἐξ αὐτῶν πηγάζουσαι παρατηρήσεις προκαλοῦσι τοιαύτην τινὰ ἐξήγησιν. Ἐὰν δὲ ταύτην δεχθῶμεν ὡς πιθανήν, τότε εὐκολὸν εἶνε νὰ νοήσωμεν καὶ τὴν ὑπαρξίν τῶν μινυείων ἀγγείων ἐν τῷ προμυκηναϊκῷ καὶ τῷ μυκηναϊκῷ στρώματι τοῦ συνοικισμοῦ. Ταῦτα ἀπαντῶσιν ὅχι μόνον εἰς πάσας τὰς προϊστορικὰς θέσεις κατ' ἀναδρομὴν ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων πρὸς ἀρχαιότεραν προφανῶς ἐποχὴν ἐντὸς τῶν χωρῶν τῆς ἐπικρατείας τῶν Μινυῶν ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας πρὸς τὰ νοτιώτερα, ἀλλὰ καὶ ἔξω αὐτῶν μέχρ' Ἀττικῆς καὶ Μυκηνῶν καὶ τῆς Δυτικῆς Πελοποννήσου, ὅπου ἄλλως ὁμοίως οἱ Μινύαι ὡς ἔνοικοι μνημονεύονται, καὶ μέχρ' ἐκ τῆς νήσου Μήλου. Ταῦτα λοιπὸν

ὅλ' ἀδεχθῶμεν ὡς προϊόντα τῆς ἰδιαιτέρας κεραμικῆς τοῦ ἔθνους, ἡ ὁποία ἐξ ἀρχῶν παλαιοτάτων ὀρμηθεῖσα ἤδη κατὰ τὴν τρίτην χιλιετηρίδα, εὐθὺς δηλονότι μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν πρώτων Ἑλλήνων ἀποίκων, ἔπειτα δι-
τηρήθη μετ' αὐτῶν μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ μυκηναϊκοῦ αἰῶνος καὶ τῆς καταλύσεως τῶν παλαιῶν ἀχαιῶν κρατῶν.

Ὁ συνοικισμὸς τῆς Ἀγίας Μαρίνης εἶνε ὁ πρῶτος μέγας καὶ τοῦ ὀνόματος τούτου καθ' ὅλα ἄλλοις μεταξὺ πάντων τῶν μέχρι τοῦδε ἐν Φωκίδι καὶ τῇ ὁμορρούσῃ Βοιωτίᾳ ἐρευνηθέντων. Ἀνέφερα καὶ πέρυσιν ἐν τοῖς Πρακτικοῖς (σελ. 160 ἐ.) ὅτι ἰσχυροὺς λόγους ἔχω ν' ἀμφιβάλλω πολὺ ἂν αἱ λοιπαὶ ἀνασκαφεῖσαι ὑπ' ἐμοῦ θέσεις περὶ τὴν Ἑλλά-
τειαν καὶ ἡ ἐν Χαιρωνείᾳ μοναδική — μαγούλα Μπαλω-
μένου κοινῶς ὀνομαζομένη — εἶνε καθαροὶ συνοικισμοί, εἰς τὰς οἰκίας τῶν ὁποίων ἐννοεῖται δύνανται νὰ εὐρίσκων-
ται καὶ νεκροὶ τεθαμμένοι (ἴδε καὶ *Πρακτικὰ* τοῦ 1909 σελ. 123 ἐ.). Πολὺ μᾶλλον μοὶ φαίνονται ὅτι ἦσαν ἰδιαι-
τεροὶ τόποι ταφῆς καὶ μάλιστα καύσεως νεκρῶν, ὡς ὁ ἐν Χαιρωνείᾳ γήλοφος, τοῦ ὁποίου τὸ κέντρον τοῦλάχιστον δεικνύει ὅλα τὰ σημεῖα ἀποκλειστικοῦ τόπου καύσεως νεκρῶν. Τὴν αὐτὴν ἐντύπωσιν ἔλαβον καὶ ἐκ τοῦ κωνοειδοῦς μικροῦ καὶ μόλις ὀλίγον ἐκ τοῦ περὶ ἐδάφους κατὰ τὸ κέντρον ἀνακλύπτοντος γηλόφου πρὸς δυσμὰς τοῦ Δραχμανίου ἐν τοῖς ἀγροῖς Γιαννακοπούλου — Πιπέρη παρὰ τοὺς ἀμπελῶνας τοῦ χωρίου. Τὸ κέντρον τοῦτο ὀλόκληρον, ἥτοι ἡ κορυφὴ τοῦ κώνου, ἀποτελεῖται ἐκ σωροῦ κολοσσιαίου καθαροῦ τέφρας. Καὶ ἡ τέφρα αὕτη ἐξάπαντος δὲν προέρχεται οὔτε ἐκ πυρποληθεισῶν καλυ-
βῶν οὔτε ἐξ ἀπορριμμάτων κατοικιῶν ἀνθρώπων. Εἶνε σωρὸς ὕψους ὃ μέτρων ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ ἐδάφους, ὅπερ

ἐνταῦθα ἔκειτο πολὺ κατωτέρω τῆς νῦν ἐπιφανείας τῶν ἀγρῶν, πάντων ποταμοχώστων ἕνεκα τῶν ἐκ τοῦ ἐγγυῆς βουνοῦ ρευμάτων, τὰ ὅποια καὶ σήμερον ὁλοὲν ἀνυψώουσι τὸ ἔδαφος. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τοῦτο χρήζει ἰδιαιτέρας ἐξετάσεως, ἥτις θὰ εἶνε δυνατὴ μόνον ὅταν ἡ ἐνεργουμένη ἀνασκαφὴ ἐκτελεσθῇ συστηματικῶς· διότι ἡ μέχρι τοῦδε ἔρευνα εἰς πάσας τὰς περὶ τὴν Ἑλλάτειαν θέσεις ἕνεκα τῶν σχετικῶς μικρῶν διατιθεμένων μέσων—καὶ οὐχ ἥττον ἕνεκα τῶν ὑπὸ τῶν ιδιοκτητῶν παρεμβαλλομένων δυσκολιῶν—μόνον ὡς δοκιμαστικὴ δύναται νὰ θεωρηθῇ. Καὶ ἐν αὐτῷ τῷ γηλόφῳ Χαιρωνείας μόνον τὸ κέντρον ἀνεσκάφη τελείῳ ὅπως οὖν. Τοῦναντίον ὁ συνοικισμὸς τῆς Ἀγίας Μαρίνης φέρει πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ τόπου κατοικηθέντος ἐπὶ μακρότατον χρόνον καὶ ὑπὸ πυκνῆς ὁμάδος ἀνθρώπων. Εἶνε καὶ ὁ πρῶτος βεβαιώσας ἡμᾶς ὅτι τὸ νεολιθικὸν στρώμα, τὸ ὁποῖον ἐν πλείστασι θέσεσιν ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας μέχρις Ὀρχομενοῦ εἰς φῶς ἦλθε, ἐσχηματίσθη τὸ πολὺ κατὰ τὰ τέλη τοῦ νεολιθικοῦ αἰῶνος καὶ ἀκριβέστερον μάλιστα ἐν τῇ πρώτῃ ἀρχῇ τοῦ μεταλλικοῦ τῆς χώρας ταύτης. Εἶνε δὲ καὶ ὁ πρῶτος ἐπιδείξας ὁλόκληρον στρώμα περιέχον προϊόντα τῆς κεραμικῆς ἐκ τοῦ μεταξὺ τοῦ νεολιθικοῦ ἢ χαλκολιθικοῦ καὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ αἰῶνος διαρρεύσαντος μακροῦ χρόνου. Τὴν βεβαιότητα ἄλλως περὶ τῆς μακρᾶς διαρκείας τῆς μεσολαβούσης ταύτης περιόδου παρέσχεν ὡσαύτως ὁ συνοικισμὸς οὗτος.

Εἰς τὰς λοιπὰς θέσεις οἱ συνοικισμοὶ—ἂν εἶνε καὶ καθ' ὅσον εἶνε συνοικισμοὶ—ἐγκατελείφθησαν εὐθύς κατὰ τὸ τέλος τοῦ νεολιθικοῦ ἤτοι χαλκολιθικοῦ αἰῶνος, κατόπιν δὲ ἐχρησιμοποιήθησαν πάλιν μόνον ἐπὶ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, καθὼς ἰδίως ὁ μνημονευθεὶς παρὰ τὸ Δραχμάνι, ἐν μέρει δὲ ὡς φαίνεται καὶ τῆς Χαιρωνείας

καὶ ἄλλος τις παρὰ τὴν Ἑλλάτειαν, ἀνατολικῶς τοῦ Δραχ-
μανίου ἐν ἀγροῖς Χέβα. Τοῦτό μοι ἔδωκεν ἄλλοτε ἀφορ-
μὴν νὰ πιστεύσω ὅτι ὁ νεολιθικός, ἢ μᾶλλον ὡς καὶ τότε
ὕπώπτευσα (ἴδε Πρακτικά τοῦ 1910 σελ. 166 καὶ Ἀρχ.
Ἐφημερ. τοῦ 1908 σελ. 67) χαλκολιθικός αἰὼν, διήρ-
κεσεν ἐν τῇ βορειοανατολικῇ Ἑλλάδι μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ
μυκηναϊκοῦ. Ἀλλὰ τὴν γνώμην ταύτην πρέπει νὰ θεωρήσω
νῦν ἐσφαλμένην καὶ ν' ἀποδεχθῶ μακράιωνα ἀκολουθίαν
χρόνων χωρίζουσιν τὸν χαλκολιθικὸν αἰῶνα ἀπὸ τῆς ἐσχά-
της ἐποχῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ. Καὶ ἡ ἀπόπειρα διακρίσεως
διαφόρων ἐθνικῶν στρωμάτων ἐν τῷ πληθυσμῷ τῆς χώρας
κατὰ τὸ μακρὸν τοῦτο διάστημα κατέστη δυνατὸν νὰ βασισθῇ
μόνον ἐπὶ τῶν ἰδιαιτέρων φαινομένων τοῦ σχηματισμοῦ
τῶν στρωμάτων καὶ τῆς ἀλληλουχίας τῶν εἰδῶν τῆς κε-
ραμικῆς τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Ἀγίας Μαρίνης. Ἀλλὰ καὶ
ἐν αὐτῷ μόνον συστηματικώτερα ἐν τῷ μέλλοντι ἀνασκαφῇ
δύναται νὰ βοηθήσῃ ἡμᾶς εἰς τὸν ἔλεγχον περὶ τῆς ὀρθό-
τητος ἢ μὴ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων ἐξαγομένων τῆς μέχρι
τοῦδε ἐρεύνης.

Κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1911.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ